

A magyar szótáriróadalom.

(Második közlemény.)

b) Nyomtatás korabeli nomenclaturák.

1. Nyomtatásban megjelent fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékeinket MURMELLIUS *Lexicon*-a nyitja meg. Irodalmunkban ugyan egész a legújabb időkig állandóan MURMELIUSnak nevezték, de ez hibás alakja a névnek, mert ő maga művein állandóan MURMELLIUSnak írja nevét. Különös egy története van MURMELLIUS szógyűjteményének; az irodalom folytonosan számon tartotta, de csak a legújabb időben találkozott egy hangyaszorgalmú, nyelvünk története iránt lelkesedő tudósunk, a ki fölkutata és kiadta.

Az első, a ki MURMELLIUS szójegyzékéről említést tesz irodalmunkban, MOLNÁR ALBERT volt. *Dictionarium*a 1604. évi kiadásának latin-magyar részében ezt írja:

«*Excusa quidem fuit Cracoviæ JOHANNIS MURMELLII Nomenclatura trilinguis, ut et alia quædam Viennæ cum loquendi formulis sex linguis (értsd PESTHY MIZSÉR GÁBOR Nomenclaturá-ját); sed in utraque editione literis Polonicis et Germanicis voces Vngaricæ erant impressæ. Vnde factum est, ut nostris pueris parum essent utiles. Taceo quod in remotioribus locis Vngariæ perraro aut nunquam sint visæ. Ego utriusque copiam prece et pretio mihi comparavi; et postea alteram cum aliis meis liberis Debrecini reliqui, alteram amico petenti donavi.*»

MOLNÁR ALBERTnek tehát volt MURMELLIUSA; a könyv címét azonban csak emlékezetből idézte, a mire bizonyíték egyébiránt az is, hogy a könyvet «*Nomenclatura trilingvis*»-nek nevezi, holott helyes címe «*Lexicon*.» Ez a MOLNÁR ALBERT-féle cím került a

PÁRIZ-PÁPAI-féle Dictionariumnak BOD PÉTER által sajtó alá rendezett kiadásába is. Bod ugyanis a latin-magyar rész előtt megemlékezik a magyar szótáirodalom régibb termékeiről is. MURMELLIUS-ról ezt írja:

«JOHANNIS quoque MURMELII Monasteriensis, Erasmi condiscipuli et amici *Nomenclatura Trilingvis* edita fuit Craccoviæ in Polonia; sed quia voces Hungaricæ, literis essent descriptæ Polonicis, parum fuit utilis; pauca etiam illius exemplaria in latissime patenti Hungariæ Regno, ocyus quam discentibus opem ferrent, disparuerunt.»

Hogy BOD egyetlen példányt sem látott MURMELLIUSBÓL, bizonyítja az, hogy a nevet MUMELLIUS-nak írja. Hogy azonban az ő értesülése csakis MOLNÁR ALBERT szótárán alapszik, arra két tanú van: a) A könyv címe nála is «*Nomenclatura trilingvis*», mint MOLNÁRNÁL; b) MOLNÁR a MURMELLIUS-féle *Lexicon*-ról CALEPINUS szótára tárgyalása után tesz említést. Ez a sorrend van BODNÁL is. A későbbi írók közül SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle 8: 44, itt a mű megjelenése éve CALEPINUS megjelenése utáni időre van téve), KASSAI JÓZSEF (Szókönyve I. köt. 12. lap) és TOLDY FERENCZ (A magy. nemz. irod.⁴ 107) tesznek említést szótárunkról, valamennyien BOD PÉTER alapján.

Az első, a ki MOLNÁR ALBERTEN kívül MURMELLIUS *Lexicon*-ából példányt látott, s azonfölül kutatásaiban föl is használta, regeteruszkai RUSCSÁK ANTAL volt. A füzet, a melyben szójegyzékünk-ről megemlékezik, ezzel a címmel jelent meg: «*Magyarische Kursivschriftbuchstaben mit ihrer Aussprache. Magyar folyóírási hangjegyek kimondásukkal*» (Innsbruck 1857, 4-r. 15 lap). RUSCSÁK először plébános volt Magyarországon, 1846-ban azonban nyugalmomba vonult. A szabadságharc alatt karddal szolgálta hazáját; s ezért 1849 után száműzetett. Eddig ismert életrajzi adataihoz (v. ö. ZELLIGER, *Egyházi írók csarnoka* 452.) a szóban forgó füzet újjakkal járul, a mennyiben megtudjuk e füzetből, hogy őt Tirolba először a stamsi, később a schwazi sz. ferenczrendi kolostorba internálták (v. ö. e füzet címlapját és 6. lap: «jetzt [értsd 1857] wohnhaft im Stifte Stams in Tirol. . . in Tirol, zu Schwatz, wohin ich erst confinirt wurde»). RUSCSÁK a «*Magyarische Kursivschriftbuchstaben*» című füzetben azt vizsgálja, mikép írják a magyar s mikép jelzik a hasonló német, olasz, francia, spanyol hangokat. Művéről való

megemlékezés tulajdonkép helyesírásunk történetébe tartozik. Ebben az összehasonlításban azonban többször hivatkozik arra, hogy ez vagy az a hang a «Lexikon vom Jahre 1533»-ban így és így van.*) Magáról a Lexicon-ról ezt a leírást adja az *á* hang és betű tárgyalásánál (6. lap):

«*Cheples gaay* (a 15. lapon helyesen *Cheples haay*), inwendig netz, omentum, tela super ventriculum» sind die Worte und Druck des: «Lexicon Joannis MURMELII, seu latina rerum vocabula, in suas digesta classes, cum germanica et hungarica interpretatione. Præclareræ indolis, et amplissimæ spei adolescentulis: Michæli et Francisco, Magnifici quondam domini Stephani a Peren filiis, Martinus Heptamidius Bibliopola Cracoviensis S. D.! und: Cracoviæ, per Hieronymum Vietorem anno ab orbe redempto MDXXXIII.» Dieses vermuthlich allerälteste magyarische (mit gothischen Buchstaben) Wörterbüchlein in 12 format, 207 Seiten stark, ist zu sehen in Tirol, zu Schwatz (wohin ich erst confinirt wurde) in Franziskanerbibliothek M. Nr. 865.»

Ismét hosszabb időnek kellett elmúlnia, míg valaki a szójegyzék tartalma iránt érdeklődött. A RUSCSÁK-féle ismertetés alapján megemlítette ugyan a szójegyzéket PONORI THEWREWK EMIL «Az akadémiai nagyszótárhoz való jegyzetek» (Tanodai Lapok 1864. 50. lap) című tanulmányában, s e jegyzetek alapján a régi magyar nyomtatványok közé iktatta SZABÓ KÁROLY is (vö. Régi magyar könyvtár I. 4. szám), a könyvet azonban egyikük se látta. Végre a nyelvünk régi adatait gondosan kutató SZAMOTA ISTVÁN ismerte föl teljesen e szójegyzéknek is a nyelvtörténeti becsét, s 1893 augusztus havában elutazott Schwazba, a hol a Lexicon-t lemá-

*) MURMELLIUS szótárából a következő adatokat közli: 6. lap: *ceras* tabla, Wachstafel | 6. lap: *czöczöczke*, dutlin, mamilla; *cheples*; *pattanhe ewttew*, tormentarius; *paqirtha*, lerch; *deel*, Mittag; *teel*, Winter; *eel*, lebt; *lee*, ius; *heet*, Woche; *feer*, weiss; *veer*, Blut | 8. lap: *ket magyar penz*, schilling, solidus; *gümölczus kert*, baumgart; *vagi*, oder; *kiraljvt*, Heerstrass; *folias*, Buch(!); *fa solta*, Holzschuh; *megaraniostatot*, deauratus; *mönied*, nurus; *tudomaniok* | 9. lap: *Isten fülö füs*, die gott geberig iunkfraw; *mefar fekt*, laniena; diploma, ein bull, *oldozo lewel*, io köröztiennek nem kel vele elni; *kuut*, brunn | 12. lap: *Jeuendö mondo füs*, eyn prophetin | 14. lap: *sötetülni*, tenebrescare; *ewnöklök*, chorus; — a szótárra különben is folyton hivatkozik, minden egyes esetben kiemelvén, hogy ilyen vagy olyan helyesírással van írva, v. ö. 9, 10, 11, 14, 15. lap.

solta s 1896-ban a M. T. Akadémia költségén kiadta. Hogy a kiadás minél pontosabb legyen, SZILY KÁLMÁN, az Akadémia akkori főtítkára CSÁSZÁR ELEMÉRREL a Lexicon-t még egyszer lemásoltatta. E két másolat alapján jelent meg aztán a szójegyzék a következő címmel: *A Murelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból*. A schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Egy fénykepi hasonmással. Budapest 1896. (megjelent az «Értekezések a nyelv- és széptud. köréből» című gyűjtemény XVI. köt. 7. számaként).

SZAMOTA ISTVÁN az eredetit gondosan adta ki; az eredetiben rendkívül sok lévén a sajtóhiba, kiadásában híven visszaadta ezeket is. Csak kevés olyan hiba van a SZAMOTA kiadásában, a mely az eredetiben is meg ne volna. SZAMOTA kiadása hibáinak egy része ki van javítva a Nyr. XXVIII. 112. lapján (egyéb hibák: 2075. sz. alatt *Krupy*, eredeti: *Crupy*; 2263: *diac*, eredeti: *diak*; 2461: *ucza* eredeti: *vcza*; az 1251. alatti «nadal pioka» az eredetiben nincs meg azon a helyen, s SZAMOTA jegyzetben ezt megemlíti. E jegyzet azonban elkerülte VARJU ELEMÉR figyelmét (Mkönyvszemle VII. 1.), a ki SZAMOTA közlése alapján azt hiszi, hogy a Schwazi példányban glosszák is vannak.) A mi a SZAMOTA-féle kiadásnak különös értéket ad, azt azokban a magyarázatokban kell keresnünk, a melyeket a kiadó az egyes nehezebben érthető szavakhoz csatolt. Hiányai azonban a kiadásnak a következők:

a) MURMELLIUS szójegyzéke három nyelvű: latin, német, magyar. SZAMOTA kiadása ebből csakis a latin-magyar szavakat közli, ellenben teljesen mellőzi a német szavakat s a latinok közül azokat, a melyek mellett nincs magyar értelmezés. Ez eljárást a következő okok alapján nem helyeselhetjük: 1. Gyakran szükséges, hogy egy magyar szó értelmezéséhez tudjuk ne csupán a latin, hanem a német szót is; pl. a «*Mestörsegőgnék es neuék*» közt olvassuk (eredeti: 181. lap, SZAMOTÁnál 2393—2400 szám): «*Faber bractearius — Leuego gyarto | Faber laminarius — Lanna gyarto | Faber arcuaris — Jy gyarto | Vitrearius — ewuegyarto | Faber fenestrarius — Ablak gyarto | Pellio — Reuid palast | Faber monetarius — Penz verő | Faber ahenarius — ewst gyarto | Vascularius — eden czynalo*» | stb. Hogyan lehetséges már most, hogy a *pellio*-t a magyar értelmező «*Reuid palast*»-nak értelmezi, mikor a «*pellio*» «szücs»-öt

jelent; SZAMOTA szerint «fordítónkat a *pellicium* és a *pallium* szók vezették tévútra, mi azonban hajlandók vagyunk hinni, hogy a szójegyzék német értelmezése volt az ok. Az egész czikk ugyanis ez: «*Pellio* — eyn *kurszener* — Reuid palast»; mi már most azt hisszük, hogy fordítónk a «*kürschner*» «*kurszener*» írott alakját valahogy a *kurtz*, *kurz* szóval hozta össze, s így keletkezett a *reuid* értelmezés. 2. Gyakran tanulságos lehet az is, hogy az értelmező mit hagyott fordítatlanul. Így pl. fordítatlan czikkek a többi közt a következők: «*Erigulans* (si *Alberto credimus*) uermis est adherens labijs luporum et canum. eyn zecke» (eredeti 98. l.), magyar neve *kullancs* volna, de a szójegyzékben nincs meg | «*Plaudus*. Ein brack» (eredeti 40. l.), magyar neve *kamasz*, *paracskó* volna | stb.

b) Nagy hiánya a kiadásnak, hogy nincs hozzá mellékelve pontos betűrendes jegyzéke mindazon magyar szavaknak, a melyek a szójegyzékben előfordulnak. SZAMOTA kiadásához csak olyan betűrendes magyar szójegyzék van csatolva, a melyben «az alakjokra vagy értelmökre nézve elavult» szavak vannak felsorolva. Ránk nézve pl. nagyon fontos, hogy e szójegyzékünkben *kopolte* (= *kopoltyú*), *kokas* (= *kakas*), *somar* (= *szamár*), *kaletka* (= *kalitka*), *selua* (= *silva*), *morha* (= *marha*), *vorsa* (= *varsa*) stb. fordul elő, s ezek a szavak «alakjokra elavult» szavak, s még sincsenek a betűrendes szójegyzékben. Általában szójegyzékek, illetve latin-magyar szótárszerű művek kiadásánál arra kell törekedni, hogy a kiadáshoz a legpontosabb magyar szójegyzék is csatoltassék.

c) Legfontosabb hiánya azonban a kiadásnak, hogy a mű keletkezésére vonatkozó fontos Heptamydius-féle levél egyáltalán kimaradt belőle (újabbán közölve Magyar Könyvszemle, új foly. VII: 104), pedig e nélkül a MURMELLIUS-féle Lexicon keletkezését megérteni lehetetlen.

Mindezen hiányok alapján szükséges dolognak tartjuk, hogy MURMELLIUST híven, lehetőleg hasonmásban újból kiadjuk, a mint általában történeti nyelvészetünk egyik első rangú feladata, hogy XVI. századi, főleg egyetlen példányban ismeretes emlékeinket, első sorban szótárszerű műveinket (PESTHY Nomenclatura-ja, SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja, CALEPINUS szótára) lehetőleg hű hasonmásban kiadjuk.

A MURMELLIUS-fele kiadást ma már sokkal könnyebben rendezhetjük sajtó alá, mint SZAMOTA idejében lehetett. A mint ugyanis

SZAMOTA kiadása megjelent, s a szójegyzéknek történeti nyelvészetünkre való becsét felismerhették a kutatók, általános volt az óhaj, hogy az egyetlen schwazi példányt a M. N. Múzeum könyvtára megszerezze. A könyvtár igazgatója FEJÉRPATÁKY LÁSZLÓ mindent elkövetett, hogy MURMELLIUS a könyvtár egyik díszévé lehessen. Azonban megvenni a horribilis ár miatt (először 3000, majd 2000 forintért kínálták) nem lehetett. Idő közben MAURER MIHÁLY tanárnak sikerült a körmöcbányai szent-ferenczrendi zárda könyvtárában egy második példányt találni (v. ö. Nyr. XXVIII. 110—112: A MURMELLIUS-féle szójegyzék második példánya); ezt a példányt az Üdvözítőről nevezett Szent-Ferencz-rend tartományi biztosa a M. N. Múzeum könyvtárának ajándékozta.

A múzeumi példányt részletesen ismertette VARJÚ ELEMÉR ezzel a címmel «MURMELLIUS Lexicona a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában» (Magyar Könyvszemle, új folyam VII: 97—111). A múzeumi példány csonka, hiányzik a 193—200 és az utolsó 207. oldal. Vannak azonban e példányban glosszák, a melyek részint a fordítatlanul hagyott, részint pedig a hibásan fordított szavak mellé vannak írva. Ezek a glosszák VARJÚ szerint FLEISCHER GYÖRGY kezétől származnak (l. Magyar Könyvszemle VII: 106, a hol a glosszák közölve vannak).

Ki és mi volt MURMELLIUS, miképen került művébe a magyar nyelv, ki a magyar értelmezések szerzője, mi a szójegyzék tartalma, nyelvészeti értéke, mind oly kérdések, melyekre meg kell adnunk a választ.

MURMELLIUS JÁNOS életrajzát REICHLING DIETRICH írta meg ezzel a címmel: «Johannes Murmellius. Sein Leben und seine Werke. Nebst einem ausführlichen bibliographischen Verzeichniss sämtlicher Schriften und einer Auswahl von Gedichten. Freiburg i. Br. 1880»; MURMELLIUS egyes műveit pedig BÖMER ALAJOS rendezte sajtó alá («Ausgewählte Werke des Münsterischen Humanisten Johannes Murmellius Münster 1895»). BÖMER a münsteri kön. Paulinische Bibliothek könyvtárosa, s egyike a legbuzgóbb MURMELLIUS-kutatóknak. Mivel MURMELLIUS Münsterben is tanított, a kön. Paulinische Bibliothek minden MURMELLIUSRA vonatkozó vagy MURMELLIUSTÓL írt művet összegyűjt. Az 1533-i latin-német-magyar Lexicon-ból azonban ennek a könyvtárnak sincs példánya.

MURMELLIUST a mi BOD PÉTERÜNK is a PÁRIZ PÁPAI szótára

kiadásához írt előszóban «*Monasteriensis*»-nek, «*Erasmi condiscipulus et amicus*»-nak nevezi. MURMELLIUS humanista író azonban csak annyiban münsteri, hogy Münsterben is tanított, születni azonban Roermondban született 1480-ban. Némely munkáján épp azért «*Johannes Murmellius Ruremundensis*» olvasható. Deventerben járt iskolába, a hol tanítója HEGIUS SÁNDOR (Meister van den Heck vagy Meister Sander) volt; egyetemi tanulmányokra 1496-ban Kölnbe ment, melyek bevégezte után előbb a münsteri (1500—151), majd az alkmaar-i (1513—1517) iskola tanítója, illetve rectora lett. Élete utolsó napjait Deventerben töltötte, az ide való iskola rectora is volt rövid ideig s itt is halt meg 1517 okt. 2-án. MURMELLIUS számot tevő nyomokat hagyott maga után mind a philológiában, mind a költészetben. Ránk nézve azonban legfontosabb az ő pædagogiai munkássága. Jobb könyveket akart adni a tanulóknak kezébe. S nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy MURMELLIUSnak tankönyvei szereztek különösen nagy hírnevet. Ilyen tankönyve az 1513-ban Kölnben megjelent «*Pappa puerorum*», a mely sok kiadásban jelent meg Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban és Lengyelországban. Ez a tankönyv négy részből áll: 1. Fogalomkörök szerint csoportosított latin-német szójegyzék; 2. Latin-német beszélgetések; 3. Latin-német erkölcsi- és illemszabályok; 4. Latin-német közmondások (v. ö. REICHLING D.: *J. Murmellius* 93. l.). Az első rész azután külön is megjelent. A «*Pappa puerorum*» ez első része azután csakhamar megjelent más nyelvi értelmezéssel is, így jelent meg 1526-ban Krakkóban, Hieronymus Vietor sajtójában latin-német-lengyel értelmezéssel (később újból 1528, 1533, 1540, 1546, 1550, 1555, 1566. években; utoljára 1666-ban, ez a kiadás megvan a M. N. Múzeumban, v. ö. ESTREICHER, *Bibliografia polska és REICHLING D.: Joh. Murmellius* 152), s a címe «*Dictionarius variarum rerum*», majd «*Dictionarium trium linguarum*», végül «*Nomenclator trilingvis*» volt.

A «*Pappa puerorum*» első, szójegyzékbeli része tehát tankönyv volt, olyan tankönyv, a milyen volt HEYDEN SEBALD «*Formula puerilium colloquiorum*» című műve (lat. ném. kiadás Strassburgban 1528-ban jelent meg), a melyet előbb lengyelre (1530-ban), később magyarra (1531-ben) fordítottak (talán SYNESTER J. fordítása, v. ö. DÉZSI LAJOS: Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből. Budapest 1897 és Irodalomt.

Közl. 1897. évi folyam), s a mely magyar fordítás Krakkóbban VIETORNÁL jelent meg.

MURMELLIUS latin-német-lengyel Dictionarius-a is VIETORNÁL jelent meg, s ugyanott látott napvilágot a latin-német-magyar kiadás is, a mint azt a mű végén levő colophon mutatja: «Cracoviæ, per Hieronymum Vietorem. Anno ab orbe redempto M. D. XXXIII». A szójegyzék czime pedig ez: «Lexicon | Joannis Myrmellii, in quo Latina | rerum uocabula is suas singula digesta classes, | cu[m] Germanica et Hungarica interpretatio[n]e.» — Az 1. b. oldalon három MURMELLIUSRA vonatkozó költemény van (közölve M. Könyvszemle VII: 103); ezután a 2. a. lapon HEPTAMYDIUS MÁRTON, krakkói könyvkiadó Perényi István és neje Frangepán Erzsébet két fiához: Mihályhoz és Ferenczhez írt ajánló levele következik (közölve M. Könyvszemle VII. 104). A levélben HEPTAMYDIUS elmondja, hogy MURMELLIUS latin-német szójegyzéke lengyelül is megjelent Krakóban Vietornál, s most ő ezt a becses munkát magyarra fordította («id ego adolescentuli ornatissimi uobis quasi authoribus fretus ad uestratem, hoc est Hungaricam transferendum curavi»). Majd folytatja:

«Fuit enim mihi magnæ authoritatis instar oratio uestra, qua me cum nuper in Idam uestram uenissem, sane quam humaniter appellastis et admonuistis, ut ad uos aliquid bonorum libellorum afferrem. En itaque afferro ad uos hunc (mea quidem opinione minime malum), in quo legendo si quod facere pretium operæ uidebimini, quid obstabit quo minus cum patrueli, eidemque sobrino et æquali uestro Joanni à Peren haud uulgarem item ad laudem uiam cum summa omnium spe ingresso communem faciatis? Quod si hoc studium meum uobis gratum fuisse cognouero, non desinam porro inquirere, uobisque et uestræ linguæ plures hoc genus libellos uendicare». Az ajánló levél kelte: «Cracouiæ, anno domini M. D. XXXIII. XIX. Decembris.»

Az ajánló levél után két index van csatolva; az egyik «Index rerum hoc nitidissimo libello contentarum», azaz a szócsoportok jegyzéke, a másik «Index vocabulorum»: latin betűrendes szójegyzék.

Az index-ek után 207 számozott lapon következik a «Variarum rerum dictiones Latine, cum Germanica et Vngarica interpretatione: Kålemb fele allatoknak neuek: diakol: nemetõl es magyarol»: az

az a tulajdonképeni szójegyzék fogalomkörök szerint csoportosítva. Ez a szójegyzék magyar részében tele van sajtóhibával, gyakran van az is, hogy az értelmezés nincs a megfelelő helyen, például:

105. l.: Malus, g. fe. d. 11. Eyn apffel bom. *Arbocz ja.*

Malus, ma. ge. Eyn mastbom ym schiff. *Narancz alma fa.*

Világos, hogy itt a két értelmezés fel van cserélve; ugyanígy: «*Hirudo uermis palustris. eyn egel*» (100. lap) mellett nincs értelmezés, ellenben «*Tarmus uermis lardi. Nadal pioka. Salanna ferúk*» (102. lap). Világos, hogy a *nadal pioka* a «*hirudo*»-hoz tartozik. — Ilyen hiba sok van a szójegyzékben; vegyük ehhez hozzá, hogy igen következtelen helyesírással vannak a magyar szavak írva (vö. NyK. XXVIII: 269; SZINNYEI), s joggal következtethetjük, hogy a könyvnyomtatónak e műnél nem állott magyarul tudó corrector rendelkezésére. S a hibás, gondatlan kiadáshoz járul, hogy a magyar szavak az úgynevezett közép Schwabacher betűtypussal (v. ö. SZILÁDY ÁRON, Komjáthi: Szent Pál levelei 476. l.; «*literis Polonicis et Germanicis*», a mint MOLNÁR ALBERT mondja) voltak nyomva, a mely hazánkban mindenkor idegen betűtypus volt. (Ezzel a betűtypussal volt nyomva KOMJÁTHY BENEDEK: Szent Pál leveleinek próbaíve és HEYDEN: *Formulæ puerilium colloquiorum*-ja, de ez utóbbi se terjedt el hazánkban; ma is csak egy példányt ismerünk belőle). Ez okok érthetővé teszik, hogy a kortársak nem használták MURMELIUST, s hogy ma is csupán két példányt ismerünk belőle.

Az a kérdés áll most elő, ki volt a magyar szavak értelmezője, fordítója, melyik szövegből fordított.

Hogy a magyar fordító előtt nyomtatott latin-német-lengyel MURMELIUS feküdt, arra bizonyíték, hogy a latin-német-magyar MURMELIUSban néhány lengyel szó maradt, ezek:

1. SZAMOTA 1447. sz., ered. 114. l.: «*Gentiana-Gentzion-Goryká*»; az 1666-i lat. ném. lengy. szövegben: «*Goryczká*.»

2. Sz. 1511. sz., ered. 119. l.: «*Similago ex tritico, sicuti flos dicitur ex siligine Psze* (sor végén áll) *Semle buza*; 1666-i: «*Similia, similago-Pszenna mánaká*.»

3. Sz. 2678. sz., ered. 202. l.: «*Millesimus. Der tausend. Ty-syqeny*»; 1666-i kiadás: «*Millesimus. Tyśiqeny*.»

Ilyen szavak még 362. sz. alatt *oppidunka*, 1573. sz. alatt *ká-myenisty*, 2075: *Crupy*, 2198: *Baba*, de ezeknek nem találtam meg az 1666-i kiadásban a megfelelőit; közönséges lengyel szavak azonban.

Ez a hét lengyel szó tanúsítja, hogy a magyar értelmező előtt nyomtatott latin-német-lengyel MURMELLIUS feküdt, a melybe ő a magyar értelmezéseket beírta, a lengyeleket pedig kitörölte. A fenti hét szó kitörületlenül maradt, s a szedő kiszedte, mintha magyarok volnának.

Hogy a magyar értelmező a latint fordította, arra is van elég szép számmal bizonyíték. Ime egnéhány:

1. SZAMOTA 1938., ered. 148. l.: «Muscarium setaceum. eyn bürst do man die kleyder mit fedt. *Legy fogo.*» Itt a fordító csak a «muscarium» szót nézte, a mely «légy-űzőt, légy-fogót» jelent, a «muscarium setaceum» azonban «keményszőrű ruhakéfé» jelent.

2. SZAMOTA 2368., ered. 180. l.: «Mango. eyn rosteuscher. *Germel: arolo. uel qui pueros uenditat.*» Mivel «mango» «szatócsot, lőtőzsér»-t jelent, világos, hogy fordítónk sem a lat. mango-t, sem a ném. rosteuscher-t nem értette.

3. SZAMOTA 2390., ered. 181.: «Claustrarius. eyn schlosser. *Klastrum rak*»(o). A fordító itt összetévesztette a «claustrum» szót a «claustrarius»-szal, s mivel németül nem tudott, nem ellenőriztette magát a ném. *schlosser* szóval.

4. SZAMOTA 2421., ered. 183. l.: «Stratarius. eyn sattler. *Soldonar.*» A fordító itt összetévesztette a lat. stratorius-t (= nemezgyártó, nyerges) a lat. *stratioticus* (katona) szóval, s mivel a ném. *sattler*-t nem értette, nem tudta a szót helyesen értelmezni.

E néhány példából is világos, hogy fordítónk latinból fordított, s németül nem, vagy igen keveset tudott (vö. «pellio — *reuid* palast — *kurszener*» példát).

Azonban a latinból fordításnál is föltűnő sok hibát követett el, s a magyar értelmezéseket tekintve igen csekélynek tarthatjuk magyar nyelvi szókészletét. Ime egnéhány példa:

SZAMOTA 297., ered. 21. lap: «Vallis. Ein tal. *Arok*» (helyesen csakis *völgy* lehetne) | u. o. 298., ered. 21. lap: «conuallis. Ein tal. rund oder scheinweis vmher tzwischen den bergen. *Aroknak igenes feneke*» (helyesen: *völgy sekély*) | u. o. 346., ered. 24. l.: «vadum. Der furt des wassers. *Vis feneke*» (helyesen: *gázló hely*) | u. o. 309., ered. 21. l.: «Argilla. Leym. *Czinalt sar*» (helyesen: *agyag*) | u. o. 712., ered. 55. l.: «Stomachus. Der mag. *Has*» (helyesen: *gyomor*) | u. o. 735., ered. 57. l.: «Huber pecudum est. Eyn ewter des fuchs oder ein striche. *Barum czódcz*» (helyesen: *tölgy*) | u. o. 1165., ered.

93. l.: «Sturio. eyn stoer. *Sturin hal*» (helyesen: *kecsege*) | u. o. 1170., ered. 93. l.: «Truta. ein vore. *Trut hal*» (helyesen: *pisztrang*) | u. o. 1177., ered. 94. l.: «Perca. eyn persich. *Perca hal*» (helyesen: *sügér*) stb., stb.

Mind e hibákból az látszik, hogy a fordító igen nagy fáradással dolgozott, munkája darabos; sok helyen körülírással él, s a megfelelő szó nem áll rendelkezésére; fordításai sokszor azt a hitet ébresztik bennünk, hogy a fordító magyar nyelvi szókészlete csekély volt. Azt, hogy magyar ember volt a fordító, következtetjük nemcsak abból, hogy a krakkói könyvnyomtató egy szót sem tudott magyarul (v. ö. a KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» végén levő VIETORIS-féle levelet, a hol ez áll: «si eius lingue rudis et ignarus essem») s hogy HEPTAMYDIUS világosan mondja, hogy ő a szójegyzéket fordítottatta («transferendum curavi»), hanem következtethetjük a szójegyzékben levő következő két bejegyzésből is:

SZAMOTA 1540., ered. 120. l.: «Cicercula, inequales angulos habens. eyn kychererbs. *Tatarka ninczen magyar orsakban*» | u. o. 2180., ered. 164. l.: «Cereuisia saxonica. Gerstenbier. *Sáxoniabeli sőr magyarnak nehez es segen ital.*»

E két hely valóban alkalmas annak bizonyítására, hogy a fordító magyar ember volt, de ez különben sem lehetett kétséges. Sokkal nehezebb arra megfelelni, hogy ki volt az a magyar ember. SZAMOTA azt mondja: «Ki írta a magyar részt? talán KOMJÁTHY, talán más, azt majd a későbbi kutatások fogják kideríteni.» MAURER MIHÁLY azonban már határozottan állítja, hogy MURMELLIUST KOMJÁTHY BENEDEK fordította magyarra (Nyr. XXVIII. 110), s igéri, hogy ezt az állítást nemsokára bővebben is megokolja (tudomásom szerint eddig nem tette meg). MAURER KOMJÁTHY szerzősége mellett a következőket hozza fel: 1. A könyv abban az évben jelent meg, melyben KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» (1533-ban). — Magától értetődik, hogy ennek az érvnek semmi értéke sincs KOMJÁTHY szerzősége mellett; hiszen inkább ellene bizonyít. Joggal kérdezhetjük ugyanis, hogyan lehetséges, hogy az, a ki Szent Pál leveleit 1533 február havában kiadja (a fordítást 1532. márczius 11. fejezte be, az ajánlást 1532 szept. 8. írta), még ugyanabban az évben egy oly terjedelmes művel, a milyen MURMELLIUS, 1533 december 19-én a könyvpiacon megjelenjen. Szóval az évszám a szerzőséget illetőleg

épgy nem bizonyít KOMJÁTHY mellett, mint a hogy nem bizonyító az, hogy KOMJÁTHY «Szent Pál levelei»-nek próbanyomású íve ugyanazokkal a betűkkel van nyomva, mint MURMELLIUS szójegyzéke (v. ö. SZILÁDY ÁRON Komjáthy-kiadása 479. lapját). — 2. «KOMJÁTHY összeköttetésben volt VIETORISSzal, a könyvek kiadójával (helyesen: nyomtatójával) és a Perényi családdal». Tudvalevő dolog, hogy KOMJÁTHY BENEDEK «Szent Pál levelei»-t özv. Perényi Gáborné, szül. gróf Frangepán Katalin kértére, unszolására és buzdítására fordította, a mikor az ő «egyetlen egy édes fiát, az nemes erkewlezw Pereny Janosth tanoytanaa». MURMELLIUS kiadója HEPTAMYDIUS MARTON is megemlékezik Perényi Jánosról, a midőn arra buzdítja Perényi Istvánnak Mihály és Ferencz fiait, hogy igyekezzenek unokatestvérükhöz: Perényi Jánoshoz hasonlókká lenni. Föltűnő mármost, hogy e helyen HEPTAMYDIUS nem tesz említést KOMJÁTHY BENEDEKRŐL és «Szent Pál levelei» fordításáról, pedig kétségtelen, hogy KOMJÁTHYt személyesen is ismernie kellett. A hatás kedvéért, hogy t. i. ugyanattól való a MURMELLIUS magyar része is, a ki Perényi János nevelője, egyenesen elvárnók HEPTAMYDIUSTÓL, hogy KOMJÁTHYt szerzősége esetén megemlítsé. MAURER második bizonyítéka is tehát éppen annyit bizonyít KOMJÁTHY mellett, mint ellene. — 3. «Magában a szövegben találtam egy helyet, mely [KOMJÁTHYRA] enged következtetni. A 174. oldalon [SZAMOTA 2277. sz. a.] ugyanis ez olvasható: «Dignitatum secularium uocabula. Vocabeln der wertlychen (!) digniteten vnd wirdigkeiten. *Sent iambor es tista* [Sz. nál hibásan *tizta*] *hazas feiedelmeknek mint sentpal mondia neuokról.*» KOMJÁTHY 1532-ben [helyesen: 1532. márcz. 11, az ajánlás: 1532, szept. 8, a megjelenés éve: 1533. febr.] fejezvében Szent Pál leveleinek fordítását, már hivatkozhatott saját kifejezésére, melynek e szerint benn kellene lennie az ő könyvében. Más adatunk híján ennek a magyar körülírásnak kell a kérdést eldöntenie». A «sentpal»-ra való utalás tényleg azt látszik bizonyítani, hogy itt KOMJÁTHY «Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen» című munkájára történik utalás; a baj csak az, hogy «Zenth Paal leueley»-ben ezt a helyet nem sikerült nekem sem föltalálnom. Fölhozok azonban még néhány olyan bizonyítékot, a mely KOMJÁTHY mellett, s néhányat, a melyek ellene vallanak, hogy aztán a fordító személyét illetőleg összegezhessen álláspontomat. Ilyen bizonyítékok a következők:

1. MURMELLIUS erasmista volt, ugyanaz volt KOMJÁTHY BENEDEK is, a mint azt SZILÁDY ÁRON PESTHY MIZSÉR GÁBOR «Wÿ Testamentum»-a kiadásának 10. lapján szépen bizonyította. Mint erasmista, jóllehet latinból fordította Szent Pál leveleit, tudott görögül is. Ez a görögül tudás föllelhető a MURMELLIUS-féle fordításban is, a mire a következő bizonyítékok vannak:

SZAMOTA 1671., ered. 129. lap: «Epitaphium. Eyn vber schryfft bey. dem. grab. *Koporso felet valo irás. Ταφοσ az az koporso, επι az az felete*» | u. o. 2332., ered. 177. l.: «Poëta. Eyn poet. *Vers szerző íu az görög igheből ποίσω czelekődöm*» | u. o. 2348., ered. 178. l.: «Grammatistes. Eyner der die Kynder lernt das fundament der grammatik. *Grammatica tudo, íú ez görög igheből γράφω az az eruk*» | u. o. 2350., ered. 178. lap: «Hypodidasculus. Eyn vndermeyster prouisor ader lokat. *Resumptor íú ez görög buttótúl διδάσχω az az tanítottok.*»

A görög szavak szerintem kétségtelenül erasmista fordító mellett tanúskodnak, s ilyen volt KOMJÁTHY, a ki Bécsben tanult. (Úgy látszik, hogy a zsidó nyelvet is értette, a mire v. ö. SZAMOTA 1655., eredeti 128. l.: «Missa. eyn mess. *Mise sido so.*»)

2. A görög nyelvi tudáson kívül azonban más bizonyíték is van MURMELLIUSBAN, hogy a magyar fordító azon mérsékelt katholicismus hívének vallotta magát, a melynek feje Erasmus volt. Ez kitűnik a 2543. szám alatti (ered. 192. l.) következő értelmezésből: «Diploma. Eyn bull. *Oldozo leuel io kóróztiennek nenkel uele elni*». Ez is szépen illik KOMJÁTHYRA.

3. Ha KOMJÁTHY nyelvezetét összehasonlítjuk a MURMELLIUSBAN levő magyar szavakkal, kétségtelen, hogy a kettő közt igen sok rokon vonásra fogunk találni, pl.

a) fordításbeli egyezések: MURMELLIUSBAN (SZAMOTA 2409., ered. 182. l.): «figulus, qui uascula fictilia facit. Eyn tőpfer. *fazyk gyarto*», ugyanígy «fazyk gyarto» és nem «fazekas» a «figulus» KOMJÁTHYNÁL is (v. ö. Rom. 9 : 21, kiadás 78. l.) | MURMELLIUSBAN (Sz. 2042., ered. 154. l.) «cilicium. Eyn hern kleyd. *Kep vtało kin senuedesnek ruhaia*», ugyanígy KOMJÁTHY-NÁL a «hypocrisis» = *keep vtałas* (vö. 1. Timot. 4 : 2) | MURMELLIUSBAN (Sz. 930., ered. 73. l.) «spaticus. Eyn Kramfichter. *Kiben gonoz sellet vagion*», KOMJÁTHY-NÁL igen sűrűn fordul elő e szó (vö. Concordantia alapján, a *szellet*-re vö. a NySz.-n kívül PESTI M. Nomencl.: gonoz *szellet*, 1629-i nagyszzebeni Nomenclat.

E. 6. lapon: «Spaticus. ein Besessener. Kiben gonosz *szelet* vagyon»).

b) E fordításbeli egyezségekhez járulnak a következő alak- és hangtani egyezések: A *-tól, -ról, -ből* ragok egyformán vannak a két fordításban, a *-val, -vel* mindkettőben hol illeszkedéssel, hol illeszkedés nélkül jelenik meg, ugyanígy a *nélkül* is. Számtalan egyező hangalakú szót lehet idézni, a mely mindkét fordításban egyformán van (pl. *ágyok, angyel, angyal* stb.).

Azonban a két fordítás nyelvét összehasonlítva igen sok eltérésre is akadunk; ilyenek:

a) fordításbeli eltérések: MURMELLIUS-ban (Sz. 795., ered. 61. l. *Vterus proprie est in mulieribus, scilicet locus conceptionis. Die bermutter. Germek fogado hele*), KOMJÁTHY-nál pedig: «ky meg valaszt vala engemeth az en anyamnak *meheből* (Galat. 1 : 15) | MURMELLIUS-ban (Sz. 1641., ered. 127. l.): «Hostia. eyn offer ader hosty. *Offeritorium*», KOMJÁTHY-nál kivétel nélkül «*ostya* (áldozat)» fordul elő (ugyanígy *hostia = hostya* PESTI Nomencl. ban is.) b) Hang- és alaktani eltérések: MURMELLIUS: *innep nap*: KOMJÁTHY: *űdnap* | M. *orcza*: K. *arcz* | M. *evdő*: K. *idew* | M. *hosuet napia*: K. *husuet űdnepe* | M. *-nkint*: K. *-nkent* | M. *-ejt, -et, -it*: *tisteito, ordeito, bolondeito, asseyt, buzteito, taneit, puzteito, kőuereiteni* stb.; K. nál *-ojt* (írva *-uyt-is*), *-ejt, -it*: *bodoguytas, igazuytas, tanoytanam, aloytok, telleyseythy* stb. | M.-nál az *-s* képzős mélyhangú mellékevek igen sokszor *us*-sal vannak írva: *haznus, homalus, sarus* stb. (vö. NyK. 27 : 267. SZINNYEI): K.-nál *-os* az írás, bár K.-nál gyakori az *u*-val jelzett *o* hang, pl. *nagyub* és *nagywb, nagyob* stb. | eltérések lesznek a következő adatok is: MURMELLIUS: Sz. 1129., ered. 89.: «Branchæ... Hal *kopolteia*» (v. ö. Schlägli szój. *hal kopolte*) | MURMELLIUS: Sz. 2411., ered. 182. l.: «Fusor tormentarius. eyn böchsen giesser. *Pattanthe ewttö*» (v. ö. Schlägli szój. *pathtante*) | MURMELLIUS: Sz. 2417., ered. 183. l.: «Calcarius. Eyn sporer. *Sarkanthe gyarto*» (Schlägli szój. *sorcante*) | MURMELLIUS: Sz. 2410., ered. 182.: Fusor aramentarius. eyn glocken giesser. *Audee ewttö*. Azt hiszem, itt *ágyüöntő*-ről van szó, s az adato *ágyú < ágyó < ágyé* (vö. *posztó helyett poszté*).

Fölhoztam lehetőleg mindazt, a mi KOMJÁTHY szerzősége mellett vagy ellen felhozható. Nekem úgy tetszik, hogy valószínűbb, hogy MURMELLIUS magyar értelmezője csakugyan KOMJÁTHY, de e kérdést a «Szent Pál levelei»-nek nyelvével való összehasonlítóssal nem lehet eldönteni. KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» előszavában

(14. l.) igéri, hogy e fordításon kívül más magyar könyveket is fog írni («Az felesges vristen ha halalomoth halastya, es ez megh nyomorodoth orsaagba bekeseegh leyend, eenys touabba ynkab akarok effele dologba ... zolgalnom»). Lehetséges, hogy ígérését MURMELLIUS átültetésével beváltotta.

Bárki volt is azonban a fordító, annyi bizonyos, hogy ERASMUS híve volt, s hazai művelődésünk történetében PESTHY M. GÁBOR, KOMJÁTHY B. szellemi társaságában említendő. A MURMELLIUS-féle fordítás darabos, sok helyen hibás, s azonfelül a kiadás tele van sajtóhibával (nb. KOMJÁTHY Krakkóban soha sem volt, s így szerzősége esetén nem ő a mű korrektora). Mindazonáltal a MURMELLIUS-féle szójegyzék becses emléke irodalmunknak akár művelődéstörténeti, akár nyelvészeti tekintetben nézzük. Rendszeres, a hibák gondos figyelembe vételével készült hangtani feldolgozására szüksége volna irodalmunknak.

2. A következő fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzék PESTHY GÁBORTól való (Az «Wÿ Testamentum magÿar nyeluen» című művében magyarul «PESTHY GABRIEL nemzetsegrewl MYSSER nemzetbewl walo»-nak írja magát, latinúl GABRIEL PANNONIUS PESTHINUS). Szógyűjteménye 1538-ban Bécsben jelent meg, címe: «Nomenclatvra sex lingvarvm, Latinæ, Italicæ, Gallicæ, Bohemicæ, Hungaricæ et Germanicæ. Lingua autem Hungarica nouiter accessit, cum Latinarum dictionum quam plurimarum, quæ prius deprauatæ fuerant restitutione. Per Gabrielem Pannonium Pesthinum. Vocabular Sechsserlay sprachen/Latein/Welsch/Frantzösisch/Behemisch/Hungerisch vnd Teütsch. Fleissig Corrigiert vnd gepessert, Wienn. Hans Singriener. 1538. Cum Priuilegio.»*) Már a címlap is mondja, hogy e «Nomenclatvra»-ban csak a magyar nyelv beiktatása az új («Lingua Hungarica nouiter accessit»), egyéb iránt pedig egy régebbi «Nomenclatvra»-nak, a mely ötnyelvű volt, a javított lenyomata. Annak a szógyűjteménynek, a melynek szójegyzékünk magyar szavakkal megtoldva a lenyomata, PESTHY GÁBOR szerint *Nomenclatura quinque linguarum* volt a címe (v. ö. az I. kiadás UJLAKI FERENCZHEZ írt előszavát), míg ellenben TOLDY FERENCZ azt írja (A magyar nemz. irod. tört.⁴ 67.), hogy PESTHY

*) Megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában «M. Nyelv. O. 1.» jegy alatt.

GÁBOR «a Nürnbergben 1531-ben megjelent *Vocabularius utilissimus quinque linguarum* című munka után adta ki a maga hat nyelvű szótárát». Hogy TOLDY FERENCZ honnan idézi ily pontosan az alapul szolgáló mű címét, nem sikerült megállapítanom. Tény azonban, hogy PESTHY *Nomenclatura*-ja A 2. b. lapján a mű «*Utilissimus vocabularius*»-nak van nevezve. Az 1531-i nürnbergi nyomtatványt sem sikerült feltalálnom; mivel SINGRENIUS bécsi könyvnyomtató sajtójában 1513-ban is megjelent egy «*Dictionarius trium linguarum, Latine, Teutonice, Boemice potiora vocabula continens*» (v. ö. PANZER VII. 19. lp., 101. szám), hajlandóbb volnék azt hinni, hogy ez a *Dictionarius* bővült három nyelvű szójegyzékből hat nyelvűvé, de sajnos, ennek a *Dictionarius*nak sem tudtam egyetlen egy példányát sem megtalálni. Pedig arra az eredeti kiadásra, a melyből PESTHY a magáét kiadta, szükségünk volna. Szükségünk volna megállapítani, hogy a szójegyzékhez írt bevezetés egyik-másik helyét hogyan értelmezzük. Ez a bevezetés pl. elmondja, hogyan kell olvasni a latin, olasz, francia, cseh, magyar és német szavakat. A magyar szavak olvasására vonatkozó jegyzetek közt már most a többi közt ezt mondja: «Item az hol az *a* bewtijt uetijk az olaz ees frantzus nijeluekbe ot az *a*. nem *a* hanem *o* lezen» (v. ö. 1. kiadás 4. a. oldalon, ugyanígy a 2., 3., 4. kiadásban). A latin szövegben ez van: «Item vbicunque inueneris literam *a*. non legas pro *a*. sed pro *o*» (ugyanígy az olaszban, francziában, de már a cseh et ném. szövegben ez van: «Item wo du findest ein *a*. so liz es nit für ein *a* sonder für dise sylben *ae*»). Én előttem ez a hely tisztára érthetetlen, s nem tudom, mire vonatkozik. Ilyen kétséges helyek miatt szüksége van arra az ötnyelvű kiadásra is, a melyből PESTHY dolgozott.

PESTHY «*Nomenclatura*»-jának ez a tartalma: A₁a: Cím-lap; A₁b—A₂a: Ajánló levél ezzel a felirással: «Reverendissimo Domino Francisco ab Wylak Episcopo Jauriensi et Præposito Poseniensi, Serenissimi Romanorum, Hungariæ, Boemiæque etc. Regis, a consiliis et Secretis. Gabriel Pannonius Pesthinus. S. D.» Ebből az ajánló levélből megtudjuk, hogy PESTHY UJLAKY FERENCZ győri püspök és pozsonyi prépost ösztönzésére, buzdítására készítette szójegyzéket, s hogy ő forrását nem írta ki szolgálailag latin részében sem, hanem mivel forrása latin részében sok volt a hiba, a latin hibákat kijavította. V. ö. erre nézve az előszó következő helyét:

«Efflagitasti me Præsul amplissime sané per quam familiariter, ut opusculo cui titulus Nomenclatura quinque linguarum, adijcerem et Sextam, quæ nostra est, utpote, quæ quemadmodum à plærisque non uideretur abicienda ita neque à nobis esset prorsus negligenda. Cuius conatibus adeo non est animus obstare, ut uehementer etiam gauisus sum iuuenilem operam nostram à tanto Præsule postulari. Addidi igitur ex animi tui sententia non solum Idioma nostrum pannonicum, uerum et in latinis, dictiones quàmplurimæ quæ prius siue auctoris, siue impressoris uitio fuerant deprauata, sensere suam lucem».

A₂b—A₄a: Bevezetés-féle, a melyben a szerző elmondja, mire való e Nomenclatura, s melyik betűt hogyan kell olvasni. E bevezetés szerint a szójegyzék magántanulása szánt mű, a mint ez a következőkből tűnik ki:

«Haznalatos vocabularius azoknak kijak keuannak iskolaba i a r a s n e k ý l ertenij es Oluasny / Olazul / franczusul / Chehýl / Magýarul / es Nemetýl / annak felette deýakulýs / mert ez kewnybe mýnden igek / neuk / es bezedek mellýek kýlemb kýlemb modon meg mondathatnak / meg wannak. Ez az kewny kegýg hyuattatýk nemý-nemý beuitelnek auagý kapunak / azoknak kýk keuannak tanulny deýak / Olaz franczus / Cheh / Magýar ees Nemet nyeluen / mely igen haznos azoknak kýk ez vilagon keuannak i a r n ý k e l n ý».

Hogy azonban e könyvet az iskolákban is használták, arra is van bizonyítékunk SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja 1597. évi kiadása előszavában (lejjebb 3. sz. alatt).

A₄b—C₁a: Azon fogalmi csoportok indexe, a melyekről e Nomenclaturában szó van, czíme: «Ista sunt capitula aut Rubrice presentis libri — Ezek ez kewnijnek fejezetij es rubrikaij».

C₁b—f₃: A tulajdonképpeni Nomenclatura, mely két fő részre: «liber»-re oszlik; a «primus liber»-ben főleg névszók vannak 55 csoportban, a «secundus liber»-ben ezen felül igék és beszélgetések, összesen 9 csoportban.*) A mű végén ez áll: «Finis. Impressum Viennæ Austriæ per Joannem Singrenium 1538».

*) A fogalomcsoportok ezek: Az első részben: 1. De Deo, de Trinitate, de Potentia et de diuitijs, 2. De Sanctis et suis nominibus, 3. De Pater noster et Aue maria, 4. De diabolo, inferno et purgatorio, 5. De

Említettem, hogy PESTHY «Nomenclatvra»-ja magánhasználatra szánt mű volt azok számára, a kik «oskolaba iarasnakijl» akarták megtanulni a latin, olasz, francia, cseh, magyar vagy a német nyelvet, s a kiknek utazásaik alkalmával szükségük volt e nyelvek valamelyikére. Hogy mennyiben érte el célját PESTHY, a következő két körülmény tanúsítja: 1. A XVI. században a brandenburgi választófejedelem udvari orvosa bizonyos MÖLLERUS nevű doktor volt. Ez a doktor valami új orvosló módszert talált fel, s ezt hazánkban is személyesen akarta elterjeszteni. Hogy vállalkozása minél jobban sikerüljön, magyarul kezdett tanulni. Tankönyvül PESTHY «Nomenclatvra»-ját használta, a melyből magának a magyar-német részt lemásolta. Ez a magyar-német szójegyzék-

tempore, anno, mense, septimana et die, 6. De Hominibus et omnibus partibus eius interioribus et exterioribus, 7. De Imperatore et sua potestate, 8. de Imperatrice, 9. De seruatoribus, 10. De abauo et tota parentela, 11. De nuptijs et eorum statu, 12. De ciuitate, iudicibus et officialibus, 13. De numero simplici et composito, 14. De auro et argento et de omnibus rebus liqnefacientibus, 15. De speciebus et omni mercantia, 16. De mercatura et mercantijs, 17. De mercatoribus et artificibus, 18. De coloribus, 19. De supelletilibus et uestimentis, 20. De domibus et de domesticis, 21. De pane et vino etc., 22. De ordinibus et eorum instrumentis, 23. De lapidibus preciosis et alijs rebus, 24. De magistro et armis, 25. De Villa et villanis, 26. De Horto et omnibus suis fructibus, 27. De sylua et rebus syluaticis, 28. De Animalibus, 29. De formica et alijs vermibus et brutis, 30. De auibus et earum generationibus, 31. De piscibus et eorum generationibus, 32. De nauibus, 33. De ære et ventis, 34. De montibus et vallibus, 35. De patria et patriotis, 36. De ciuitatibus et castellis, 37. De Christianitate et de infidelibus, 38. De litibus, expugnationibus et lusoribus, 39. De citharistis et modulatoribus, 40. De morbis et egritudinibus, 41. De septem peccatis mortalibus, 42. De quinque sensibus, 43. De septem operibus misericordiæ, 44. De decem præceptis dei, 45. De studio et de schola, 46. De officio ecclesiastico, 47. De aqua humiditate, 48. De igne et caliditate, 49. De obedientia, 50. De insensatis, 51. De palatijs, 52. De cellario et rebus, que continet, 53. De stuba et coquina, 54. De camera et eius continentijs, 55. De granario et grano. Sequitur Secundus liber: Tractans de nominibus et verbis, secundum eorum significationes. 1. De verbis et orationibus, 2. De Nuncijs et oratoribus, 3. De nominibus et pronominibus comparatiuis, 4. De leticia et tristitia, 5. De præceptis et responsionibus, 6. De pedestri itinere et equitatu, 7. De nominibus diuersarum rerum vtillum, 8. De coco et arte sua, 9. De dormitione et somno.

másolat ma is megvan s Berlinben a «Königliche Bibliothek» kézirat-tárában őrzik. *) 2. PESTHY «Nomenclatura-jából összesen négy kiadás jelent meg, valamennyi Bécsben; ezek a kiadások a következők:**) α) 1538. évi. β) 1550. évi. γ) 1561. évi. E három kiadás «Hans Singriener» sajtója alól került ki, s mind a háromban UJLAKY FERENCZ győri püspökhöz és pozsonyi préposthoz intézett ajánló levél van. δ) 1568. évi. Ezt a kiadást «Casparus Stainhofer Typographus Viennensis» sajtója nyomta, s a művet a nyomdász NÁDASDY FERENCZnek ajánlotta. Az ajánló költemény felirata: «Spectabili et Magnifico Domino FRANCISCO DE NADASD, Comitij Comitatus Castriferrei etc. Illustris ac Magnifici quondam Domini Comitis THOMAE DE NADASD, Regni Hungariæ Palatini Iudicis, Comanorum ac in eodem regno locum tenentis S. Cæsareæ Regiæque Maiestatis etc. vnico filio». — Nagyon valószínű, hogy a négy kiadás közül PESTHY csak az elsőt, az 1538 it rendezte sajtó alá (v. ö. *Wj testamentum*-a SZILÁDY ÁRONTól való kiadását, a hol a «Jegyzetek» közt SZILÁDY részletesen szól PESTHY tanulmányairól, életéről, munkáiról; e szerint PESTHY 1542—1550 közt halhatott meg), a többi pedig halála után jelent meg.

PESTHY «Nomenclatura»-jánál szükségtelenül bizonyítani, hogy a magyar szavak a latin nyelvek fordításai. PESTHY maga mondja, hogy az az öt nyelvű példány, a melyből ő dolgozott, latin részében tele volt hibával; ezeket a hibákat ő kijavította. Az olasz, francia, cseh szövegben is számtalan hiba lehetett, mert PESTHY kiadásában is e részekben sok a hiba. Valószínű, hogy az e nyelvekbeli hibákat javítatlan hagyta, mert a szavakat nem értette; pl. az 1538-i és az 1568-i kiadásban ez áll:

Lib. I. cap. 35: «Illirijus — *charwatsib* — toot — der wyndisch», az aláhuzott szó az 1550-i és 1561-i kiadásban helyesen így van

*) Könyvtári jegye: Ms. slav. fol. 18. Ez adatokat HUBERT EMIL dr. m. nemz. múz. tisztviselő úrtól kaptam, a ki a kéziratot berlini egyetemi hallgató korában azon hiszemben másolta le, hogy egy ismeretlen magyar-német szójegyzékkel van dolga. Idehaza PESTHY művével való összehasonlítás alkalmával kiderült, hogy a kézirat másolat.

**) Az 1538. évi kiadás megvan a M. T. Akadémia könyvtárában, az 1550-i, az 1561-i és az 1568-i pedig a M. N. Múzeum könyvtárában. Az 1568. évi kiadásból a M. N. Múzeumban két példány van, ezek közül az egyikben magyar glosszák, kiadva: Magyar Könyvszemle, új foly. VII. 109.

kijavítva: «*Illirius — Charwatsrb — toot — der windisch*»; e példa tanúsítja, hogy az 1550-i és az 1561-i kiadást sajtó alá rendező értette a *charwat + srb* szót, míg ellenben PESTHY és az 1568-i kiadás sajtó alá rendezője nem értette a *cesh* szót. Megnyugodhatunk tehát abban, hogy PESTHY a latin részt javította, ebből fordított, ellenben a többi nyelvekbeli szövegeket úgy hagyta, a mint eredetijében, az ótnyelvű szójegyzékben találta.

A másik kérdés, a melyre meg kell felelnünk, az, hogy megállapítsuk, minő viszony van PESTHY «*Nomenclatura*»-jának négy kiadása közt. Ez a kérdés nyelvészeti tekintetben fontos, mert tudnunk kell, hogy nyelvtörténeti vizsgálatainknál melyik kiadásra mit építhetünk.*)

A legelső tekintetre az látszik, hogy a 2. és 3. kiadás sajtóhibái a 4. kiadásban kivannak javítva; íme néhány példa:

Lib. I. cap. 3:	1538-i kiadás:	Dorothea — <i>Dorottýja</i>
	1550-i:	Dorothea — <i>Derotýja</i>
	1561-i:	Dorothea — <i>Derotýja</i>
	1568-i:	Dorothea — <i>Dorottýja</i>

Lib. I. cap. 16: 1538: Nouacula — *beretwa*,
1550: Nouacula — *heretwa* (az 1561. évi múzeumi példányból ez a lap hiányzik)**)

1568: Nouacula — *beretwa*.

Lib. I. cap. 21:	1538:	Panis — <i>Kenýjer</i> ,
	1550:	Panis — <i>Renýjer</i> ,
	1561:	Panis — <i>Renýjer</i> ,
	1568:	Panis — <i>Kenýjer</i> .

Lib. I. cap. 22:	1538:	Focus — <i>kohl</i> sarcire — <i>warraný</i>
	1550:	Focus — <i>kobb</i> sarcire — <i>wartan</i> "
	1561:	Focus — <i>kobb</i> sarcire — <i>wartaný</i>
	1568:	Focus — <i>kohl</i> sarcire — <i>warraný</i>

Lib. I. cap. 22:	1538:	satura — <i>warras</i> calceus — <i>Sarw</i> ,
	1550:	satura (!) — <i>wartas</i> calceus — <i>satw</i> ,
	1561:	satura (!) — <i>wartas</i> calceus — <i>satw</i> ,
	1568:	satura — <i>warras</i> calceus — <i>Sarw</i> .

*) A NySz. a 2., 3., 4. kiadást dolgozta fel.

***) Ha ezentúl az összeállításból az 1561. évi kiadás adata nincs közölve, akkor azok a lapok, a hol az adatok a többi kiadásban közölve vannak, a múzeumi példányból hiányzanak.

E néhány példából már most az látszik, hogy a 2. és a 3. kiadás hibái a 4. kiadásban ki vannak javítva, s hajlandók volnánk feltenni, hogy a 4. kiadást valami magyar vagy magyarul tudó ember rendezte sajtó alá. Megerősíteni látszanék feltevéseinket az, hogy néhány szó a 4. kiadásban olyannak tetszik, a mely a sajtó alá rendező nyelvhasználatában levő alakot tükrözteti vissza, pl.

Lib. I. cap. 3: 1538: Agatha — *Agotha*,
 1550: Agatha — *Agotha*,
 1561: Agatha — *Agotha*,
 1568: Agatha — *Agatha*,

Lib. I. cap. 15: 1538: Amigdalum — *mondola*,
 1550: Amigdalum — *mandola*,
 1568: Amigdalum — *mandola*.

Azonban ez csak látszat, az 1568. évi kiadás rendezője az előző kiadások közös hibáit, a melyek tehát az 1538-i kiadásból valók, ki nem javította, sőt ujakkal gyarapította; íme erre is néhány példa:

Lib. I. cap. 12: 1538: Communiter — *kewzerseggel*
 1550: Communiter — *kewzerseggel*
 1568: Communiter — *kewzerseggel*

Lib. I. cap. 12: 1538: Rursus inuitare — *hýld el ismeg*,
 1550: Rursus inuitare — *hýld el ismeg*,
 1568: Rursus inuitare — *hýl del ismeg*.

Lib. I. cap. 13: 1538: Secundus — *maodýk*,
 1550: Secundus — *maodýk*,
 1568: Secundus — *maodýk*.

Lib. I. cap. 14: 1538: Vasa stannea — *on endenyék*,
 1550: Vasa stannea — *on endenyék*,
 1568: Vasa stannea — *on endenyék*.

Lib. I. cap. 15: 1538: Pirum — *kewrtnel* | Nux auellana — *mogyoro*,
 1550: Pirum — *kewrtnel* | Nux auellana — *mogyoro*,
 1568: Pirum — *kewrtnel* | Nux auellana — *mogyora*

Lib. I. cap. 20: 1538: Capitulum az hazakrol ees benne *valobrol*,
 1568: " " " " " *valobrol*.

E példák alapján kimondhatjuk a következőket: Nyelvészeti célokra legtanácsosabb az első kiadást használni, mert ebben van aránylag a legkevesebb sajtóhiba, ezt rendezte sajtó alá PESTHY

GÁBOR. A többi kiadás ebből van lenyomatva, mégpedig úgy, hogy 2. kiadásból készült a 3. kiadás, ellenben a 4. kiadás az elsőt vette alapúl, de támaszkodott a 2. és 3. kiadásra is (v. ö. a *mandola* adatot, továbbá Lib. I. cap. 6. vulua — cseh *kep* alakját, a mely helyesen csak az 1538-i kiadásban van, az 1550-iben, 1561-iben és az 1568-iban hibásan cseh *keu* van közölve). A 2. és 3. kiadás betűi egyformák, ugyanígy az 1. és 4. kiadás betűi is. Az a nézetem azonban, hogy a 2., 3., és 4. kiadást nem magyar vagy magyarul tudó ember rendezte sajtó alá; a 2. és 3. kiadásban olyasféle bizonyítékot látok, hogy a kiadásokat csehül tudó ember rendezte sajtó alá; az egyik bizonyíték erre a fentebb közölt *charwatsib* szó, a mely az 1550. és az 1561-i kiadás cseh részében *charwatsrb*-re van helyesen kijavítva; de van egy másik bizonyíték is, s ez a következő:

Lib. I. cap. 30: 1538: Vespertilio — *pupteneuere*,
 1550: Vespertilio — *paup teneuere*,
 1561: Vespertilio — *paupteneuere*,
 1568: Vespertilio — *pupteneuere*.

E példában az a feltűnő, hogy a m. *u*-t *au*-val jelzi a 2. és a 3. kiadás, pedig csak a cseh *ú* hangot jelölték egykor *au*-val s PESTHY szótárában is a cseh *ú*: *au*-val van jelölve (v. ö. PESTHYnél: *lauka*, mai cs. *luka*, *louka*: campus, pratum, *pausstie*, mai cs. *pouště*; desertum, *paustenik*, mai cs. *poustenik*: eremita stb.). S az, hogy nem magyar emberek rendezték sajtó alá a 2., 3., és 4. kiadást, azt bizonyítja, hogy e hat nyelvű «Nomenclatvra» négy kiadást nem azért ért, mintha e kiadásokat hazai iskoláink számára kellett volna sajtó alá rendezni, hanem mert e «Nomenclatvra»-t cseh és német iskolákban is használták. S kutatásunk ez eredménye nagyon szépen összegezethető azzal, a mit PESTHY művéről a XVI. században és a XVII. század elején tartottak a magyar tudományos irodalom művelői. SZIKSZAI FABRICIUS Balázs «Nomenclatura»-ja 1597. évi kiadásában azt írja AVAS-UJFALVY SZ. IMRE, hogy SZIKSZAI FABRICIUS «Nomenclatura»-jához hasonló mű nem jelent meg magyarul, kivéve PESTHY GÁBOR «Nomenclatvrá»-ját, a mely Bécsben 1568-ban jelent meg. Mivel azonban ez német betűkkel volt nyomtatva, nem terjedhetett el iskoláinkban:

«Nullam enim scriptum hujus generis in nostris Scholis, proh dolor, ante à laude dignum, quod viderim, extabat, magno sane discentium impedimento et incommodo, si Nomenclaturæ cujusdam Viennæ Austriæ, anno Christi 1568. excusæ, cui lingua Ungarica tum noviter, cura Gabriëlis Pesthini, literis Germanicis, nostris pueris difficilioribus quoquo modo expressa, accessit, excipias rudimenta, quæ et paucis in his partibus visa, et non longe ante hanc (t. i. SZIKSZAIÉ előtt) nata».

MOLNÁR ALBERT «*Dictionarium*»-a 1604. évi latin-magyar részeinek előszavában is hasonló kijelentést tesz PESTHY «*Nomenclatvra*»-járól; MURMELLIUSRÓL szólva azt mondja MOLNÁR, hogy megjelent:

«alia quædam [t. i. *Nomenclatura*] Viennæ cum loquendi formulis sex linguis; sed in . . . editione literis . . . Germanicis voces Vngaricæ erant impressæ. Vnde factum est, ut nostris pueris parum essent utiles. Taceo quod in remotioribus locis Vngariæ perraro aut nunquam sint visæ».

MOLNÁR nem mondja, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja mely kiadását látta, de jellemző, hogy még a XVIII. századi BOD PÉTER is a PÁRIZ-PÁPAI-féle «*Dictionarium*» bevezetésében csak az 1568. évi kiadást említi. Mindezek a körülmények világosan mutatják, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja nem a magyar iskolák miatt jelent meg négy kiadásban, hanem mert a szójegyzéket, a melyből ő a hat nyelvűt készítette, más országokban is használták. Mikor tehát a magyarral megbővült, ezt is hozzányomtatták. (Hasonló eset CALEPINUS szótáránál). Magyar nyelvészeti czélokra tehát ajánlatos lehetőleg az első (esetleg a negyedik) kiadás használata.

3. Minden egyes írónk, a ki MOLNÁR ALBERTTŐL TOLDY FERENCZIG szójegyzékeink, szótáraink történetével foglalkozott, el nem mulasztotta megjegyezni, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja azért nem tudott iskoláinkban elterjedni, mert benne a magyar szavak német betűkkel vannak nyomtatva. A német betűkkel nyomtatott szavakat pedig iskoláinkban a gyermekek nem tudták olvasni. Bizonyára voltak más okok is, a melyek PESTHY fordításának nem kedveztek, mert hiszen az egykorú szótárírók PESTHYNEK csakis a negyedik, 1568-i kiadásáról tudnak, az első háromról pedig mit sem tudnak. Ilyen ok lehetett, hogy PESTHYben igen

kis terjedelmű szókincs van, a mely az iskola kivánalmait ki nem elégítette; ilyen lehetett az is, hogy protestáns iskoláinkban a katolikus író művét már csak azért sem használhatták, mert PESTHY művében katolikus imádságok is vannak (pl. az Ave Maria). Hozzájárult ez okokhoz az is, hogy MURMELLIUS is, PESTHY is fordított művek voltak, s nem hazai viszonyaink közt előforduló szavak latin értelmezését adták, már pedig a humanista elv is az volt, hogy a latin nyelvvel a tanulás legelső célja, hogy a tanuló minderről, a mi körülötte van, szabatosan és választékosan tudjon latinul beszélni és írni. Mindez okok arra bírták SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS ¹⁾ sárospataki ref. kollégiumi tanárt, hogy PESTHY szójegyzékénél jobbat, iskoláink kivánalmainak megfelelőbbet készítsen. Készített is egyet, a melyet aztán Sárospatakon, s más ref. iskolákban pl. Debreczenben a XVI. század végén és a XVII. század első felében tankönyvül használtak. Hogy mikor készítette SZIKSZAI FABRICIUS a maga szójegyzékét, nem tudjuk; bizonyos csak az, hogy 1574 előtt, mert 1574-ben már meghalt. Mivel azonban SZIKSZAI FABRICIUS e szójegyzékét használta a tanításnál, kétségtelen, hogy a szójegyzék írása idejét sárospataki tanárkodása éveire (1561—1574) kell tennünk. Ezt a szójegyzékét a tanulók lemásolták, s ilyen másolatokban e mű igen el volt terjedve hazánkban. Végre 1590-ben egy ilyen másolatból PESTHY GÁSPÁR sárospataki tanár tanácsára a művet a következő czimvel adták ki: «Nomenclatvra sev Dictionarivm Latino-Vngaricum, per Clarissimvm virum D. Basilium Fabricium Szikszauianum. Debrecini. Excudebat Joannes Czaktornyaj, Anno Domini 1590». ²⁾ A szójegyzék HEYDEN SEBALD «Colloquia puerilia», valamint «Dieta Catonis» című magyar nyelvű művekkel egybekötve jelent meg. ³⁾

¹⁾ BALÁZS nevére v. ö. Magyar Nyelv I. 133.

²⁾ Egyetlen példánya a kézsmárki ág. ev. főgimnázium könyvtárában.

³⁾ Ilyen a kézsmárki példány ma is. Az egészre v. ö. MOLNÁR ALBERT 1604. évi Dictionariuma előszavát: «Ante annos vero prope triginta Nomenclaturam Latino-Vngaricam, in Schola Patakina tradidit discipulis suis Doctiss. vir Basilius Faber Szikszoviensis: cujus exemplaria varie descripta lateque fuerunt per Vngariam disseminata: sed decimo sexto demum post autoris obitum anno Nomenclatura hæc Debrecini typis fuit edita. Huic accesserunt postea Colloquia puerilia Sebaldi

SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jánál a következő kérdésekre kell megfelelnünk: a) Hogyan szerkesztette össze a szerző a munkáját, milyen forrásokat használt? b) Mi az első kiadás tartalma, s a különböző kiadások hogyan viszonylanak egymáshoz, valamint az első kiadáshoz? c) Milyen hatással volt szótárirodalmunkra SZIKSZAI FABRICIUS?

Azok közül a források közül, a melyeket SZISZAI FABRICIUS műve megalkotásánál használt, csak egyet tudok megnevezni s ez az 1533-ban megjelent MURMELLIUS-féle latin-magyar-német «Lexicon». Feltűnt nekem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS 1590. évi Nomenclaturájában olyan szavak vannak, a melyek csakis MURMELLIUSnál találhatók; ez a két szó a következő volt:

SZIKSZAI F. 1590. 71. l.: «Hirudo, sanguisuga — Nadaly, *pioka*»

MURMELLIUS 1533. 100. l. (Szamota 1251.): «Hirudo, . . . Nadal *pioka*»*)

SZIKSZAI F. 1590. 91. l.: «Secundæ, arum, Burok, *gyermek tarto lantorna*».

MURMELLIUS 1533. 72. l. (Szamota 796.): «Secundæ . . . *Germek tarto lantorna*».

Mivel mind a *pióka*, mind pedig a *gyermektartó lantorna* szavak, illetve körülírások csupán olyan művekben fordulnak elő, a melyek MURMELLIUS vagy SZIKSZAI FABRICIUS hatása alatt állanak (v. ö. NySz. alapján a két szót; e szerint CALEPINUSnál, MOLNÁR ALBERTnél, COMENIUSnál fordulnak elő e szavak; e művek forrásairól l. a megfelelő helyet), világossá lett előttem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS a maga értelmezését MURMELLIUS magyarázójától kölcsönözte. Nem soká kellett bizonyítékokat keresnem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS egyik fontos forrása csakugyan MURMELLIUS Lexicon-a volt; ez állításomat hadd bizonyítsák a következő adatok:

Heyden Ludimagistri quondam Noribergensis; Dicta item Catonis Mimi et Sapientum, cum interpretatione ibidem excusa». MOLNÁR e szavaiból kiviláglik, hogy az ő kezei közt SZIKSZAI FABRICIUS 1590. évi kiadása volt, mert csak ez jelent meg Heyden és Cato: Dicta-ival egybekötve.

*) A MURMELLIUS-beli hibás helyre került «nadal pioka»-ról lásd SZAMOTA jegyzetét és itt a 291. lapon.

MURMELLIUS 1533.	SZIKSZAI FABRICIUS 1590.
56. l. Szamota 724: <i>Ilia</i> — <i>Embernek syue kórneke</i>	88. l.: <i>Ilia</i> , <i>Az embernek szíue kórnieke</i> , vagy <i>agyeka</i>
56. l. Sz. 727: <i>Præcordia</i> — <i>Synek haloia</i>	88. l.: <i>Præcordia</i> , <i>tela cordis</i> — <i>Szűnek haloia</i>
56. l. Sz. 728: <i>Omentum</i> — <i>Cheples gaay</i>	88. l.: <i>Omentum</i> — <i>Czepez haay</i> *
56. l. Sz. 729: <i>Lactes</i> — <i>Eteknék vta</i>	88. l.: <i>Lactes</i> — <i>Eteknék vta</i> ,
57. l. Sz. 742: <i>Scapula</i> — <i>Valkőz lavoczka</i>	89. l.: <i>Scapula</i> — <i>Val kőz, lapoczka</i> ,
57. l. Sz. 743: <i>Interscapilium</i> — <i>ket Valkőzzy</i>	89. l.: <i>Inter scapium</i> , <i>spacium</i> — <i>ket val kőz</i>
57. l. Sz. 746: <i>Subalares pili</i> — <i>Holna allat valo sőr</i>	89. l.: <i>Subalares pili</i> — <i>Holnal alat valo szőr</i>
59. l. Sz. 768: <i>Manus auersa</i> , <i>id est retorta</i> — <i>Hargas kez</i>	90. l.: <i>Manus auersa</i> , <i>i. retorta</i> — <i>Horgas kez</i>
59. l. Sz. 769: <i>Talitrum</i> — <i>őköllel valo ewttes ul patok</i>	90. l.: <i>Talitrum</i> — <i>Homlokon vót patok</i>
101. l. Sz. 1254: <i>Redinius uermiculus</i> — <i>Myndenkor veer sopo ferűk</i>	72. l.: <i>Redinius</i> — <i>Mindenkor ver szopo fereg</i>
101. l. Sz. 1255: <i>Lyta</i> — <i>ebnyelneben valo ferűk</i>	72. l.: <i>Lytta-Farkas</i> , <i>vaj ebnyelneben valo fereg</i>
172. l. Sz. 2255: <i>Canonicatus</i> — <i>Jambornak valo istenigheeben solgalad</i>	122. l.: <i>Canonicatus</i> — <i>Isten igeiben iamborul valo szolgalat</i>
172. l. Sz. 2257: <i>Sacerdos</i> — <i>Isten mondassanak tistan predicalloia</i>	123. l.: <i>Sacerdos</i> — <i>Isten igeienek tisztan praedikalloia</i>

Sok ilyen egyező magyar értelmezést lehet összehozni, a melyek csak úgy kerülhettek SZIKSZAI FABRICIUS művébe, ha felteszszük, hogy SZIKSZAI FABRICIUS a MURMELLIUS művéből dolgozott. Ez állítást egyébiránt az is bizonyítja, hogy vannak egyes fogalmkörök, a melyek a két szerzőnél a szavak felsorolását illetőleg is nagyban egyeznek, ilyen pl. MURMELLIUS «*Nomina dignitatum ecclesiasticarum*», vagy «*Dignitatum secularium uocabula*» cso-

*) Így 1593, 1602. Az 1597. és 1619. Sz. Ujfalvy-féle kiadásban kijavítva *czepez haay*.

portja és SZIKSZAI FABRICIUS «*Nomina dignitatum ecclesiasticarum*» fejezete.

Kétségtelen azonban, hogy SZIKSZAI FABRICIUS MURMELLIUSON kívül más szerzőket is használt, a kiket azonban megnevezni nem tudunk. Az is kétségtelen, hogy sokat gyűjtött ő maga a nép között. Erre bizonyíték, hogy a füvek nevei közt sok a szentek nevével jelelt magyar növénynév, a mi lehetetlen volna a protestáns irónál, ha nem népies neveket közölne. Bármit vett is azonban át SZIKSZAI FABRICIUS, mindig kritikával vette át az illető adatot. Így MURMELLIUS értelmezéseit is sok helyen javította. Azonfelül jóval többet is nyújtott SZIKSZAI FABRICIUS, mint előzői. «*Nomenclaturá*»-jában igen sok a legalmi csoport, úgy hogy azt hiszem, hogy az egyes csoportokat nem csupán kiegészítette a hiányzó szavakkal, hanem új, semmiféle más *Nomenclaturá*-ban elő nem forduló fogalomcsoportokat is szerkesztett. SZIKSZAI FABRICIUS e fáradozásával oly bőséges szókincset halmozott fel művében, hogy nem csoda, ha a kortársak előtt műve nagy becsben állott, mert hiszen e műben az életnek csaknem minden nyilvánulásához szükséges latin szavak benn vannak. S kiemelendő pädagogiai tekintetben, hogy magyar viszonyoknak megfelelően készítette művét. Nála a magyar városoknak, a hazai szőlőfajtáknak vannak közölve a latin nevei. S ezért nagy a szókincse is. S épp e gazdag szókincs miatt nekünk is megbecsülhetetlen e «*Nomenclatura*». Hogy a kortársak mennyiben használták, mutatják azok a kiadások, a melyeket e munka megért; hogy mily jeles alkotás volt, bizonyítja, hogy a német és a cseh nyelvvel is kiegészítették s végül hogy hatással volt szótáriródmunkra, tanúsítja, hogy CALEPINUS, MOLNÁR ALBERT, COMENIUS magyarázói stb. belőle merítették. Lássuk ezek után, mi az első kiadás tartalma.

Az első kiadás 236 lapon szójegyzék, 4 lapon pedig index, a mely tájékoztat arra nézve, melyik fogalomcsoport hányadik oldalon található. A szójegyzékben levő fogalomcsoportok, a melyeknek csak a latin címük van meg, a következők:

- 1.)* Svstantiæ spirituales, 2. Svstantiæ corporeæ celestes,
3. Svstantiæ corporeæ simplices, 4. Meteora ignita, 5. Corpora ter-

*) Az eredetiben számozás nélkül.

restria fossilia, 6. Metallorum nomina, 7. Gemmarum nomina, 8. Liquidorum nomina, 9. Liquores concreti, 10. Herbarium (!) nomina (abécze sorrendben), 11. Herbarum partes, 12. Legumina diversæ (!) et vocabula frumentanea, 13. Radices esculentæ vel ediles, 14. Aromata seu condimenta, 15. Arborum nomina (abécze sorrendben), 16. Arborum partes, 17. Ad arborum culturam pertinentia, 18. Arborum morbi, 19. De fructibus ad pomarium pertinentibus (abécze rendben), 20. Ad vinetum pertinentia, 21. Partes vitis, 22. Ad vineæ culturam pertinentia, 23. Instrumenta vineatica, 24. Vitium morbi, 25. Ad vinemiam pertinentia, 26. Vinorum genera, 27. Ad agrum pertinentia, 28. Instrumenta ad culturam agri pertinentia, 29. Ad pratum pertinentia, 30. Ad lacum pertinentia, 31. Ad sylvam pertinentia, 32. Animalium terrestrium appellationes, 33. Reptilium appellationes, 34. Insectorum appellationes, 35. Appellationes volucrum, 36. Piscium appellationes (a halak felsorolása abécze rendben), 37. Homo et partes humani corporis tam exteriores quam interiores, 38. De habitibus corporum, 39. De ætatibus hominum, 40. Dimensionem seu mensuram corporum significantia, item ponderum et mensurarum nomina, 41. Artium et notariorum intellectus vocabula, 42. Virtutum et vitiorum coniunctæ appellationes, 43. Appellationes affectuum simplicium et mixtorum, 44. Colorum appellationes, 45. Sonorum appellationes, 46. Odorum appellationes, 47. Saporum appellationes, 48. Ad tactum pertinentia, 49. Figurarum seu formarum diversarum nomina, 50. Nomina cognationem et affinitatem significantia, 51. Coniugii nomina, 52. Arbor consanguinitatis in recta linea, 53. In sexu masculino, 54. In sexu feminino, 55. In masculino sexu de latere dextro, 56. In feminino sexu latere dextro, 57. In sinistro latere in masculino sexu, 58. In sexu feminino in latere sinistro, 59. Nomina dignitatum Ecclesiasticarum, 60. De Ecclesia et rebus Ecclesiasticis, 61. Dignitatum secularium, 62. Nomina magistratum, 63. Diversarum conditionum seu graduum vitæ humanæ appellationes, 64. Artificiorum diversorum (!) appellationes item Mechanicorum nomina, 65. Officinæ artificium, 66. Ciborum variæ differentiæ, 67. Panes et placentæ diversi generis, 68. Vasorum diversi generis appellationes (abécze rendben), 68. Vehiculorum diversa genera, 70. Curvus cum suis partibus, 71. Machinarum quarundam Bellicarum et tormentorum genera, 72. Armorum ad bellum pertinentium Nomina, 73. Ad militiam pertinentiæ vocabula, 74. Poenarum suppliciorum (!) diversa genera, 75. Morborum diversorum appellationes (nagyjában abécze sorrend), 76. Diversis morbis affectorum appellationes (abécze sorrend), 77. Ad valetudinem pertinentia, 78. Feces et excrementa diversarum rerum, 79. Navigiorum diversa

genera, 80. Ad rem nauticam spectantia vocabula, 81. Domus et partium eius vocabula, 82. Civitatum cum suis partibus, 83. De habitibus mulierum, 84. Ad bibliothecam pertinentia, 85. Ad conviviolum pertinentia, 86. Culinarium seu ad coquinam pertinentia, 87. Ad penam seu promptuarium spectantia, 88. Ad granarium pertinentia, 89. Ad tectum pertinentia, 90. Ad portum pertinentia, 91. Ad stabulum spectantia, 92. Balneum concernantia, 93. Contractuum appellationes, 94. Temporis et partium eius significationes, 95. Aquarum appellationes, 96. De vestibus, 97. De libris, 98. Ventorum nomina, 99. Locorum nomina, 100. Regionum, terrarum, gentium et Civitatum nomina, 101. De variis titulis et epistolarum, Item curialium seu forensium vocabula.

E felsorolásból látható, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájában igen sok fogalomkör, s így igen sok magyar szó van felsorolva. A különféle kiadásokban aztán bővítve vannak az egyes fogalomkörök, itt-ott újak is járulnak a már meglevőkhöz. SZIKSZAI FABRICIUS műve ugyanis több kiadást ért, ezek SZABÓ KÁROLY «Régi magyar könyvtára» szerint a következő években és helyeken jelentek meg: 1. 1590. Debreczen, editio princeps, 2. 1592. Debreczen,*) 3. 1593. Debreczen, 4. 1597. Debreczen, 5. 1602. Sárovar, 6. 1619. Debreczen, 7. 1630. Bártfa. Ezzel azonban nincs kimerítve a kiadások száma. Ha ugyanis gondosan összehasonlítjuk az 1629-ben, majd 1641-ben Bécsben megjelent «Dictionarium quatuor linguarum: Latinae, Hungaricae, Bohemicae et Germanicae. Diligenter et accurati primum editum» című szójegyzéket (a bizonyítást lásd lejjebb), akkor azt látjuk, hogy e két kiadás tulajdonképpen SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájának szerző megnevezése nélküli kiadása; e szerint tehát a Nomenclatura 8. és 9. kiadása Bécs 1629-ből, illetve Bécs 1641-ből való.

Ha SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája e 9 kiadását egymással összehasonlítjuk, akkor három főbb csoportot kapunk. Az első csoportba tartozik az 1590. és az 1593. évi kiadás, a másodikba az 1597. és az 1619. évi kiadás, a harmadikba az 1602., 1629.,

*) E kiadásból senki sem látott példányt, csupán könyvtári jegyzék alapján állítják, hogy ebben az évben is megjelent volna (v. ö. M. Könyvszemle, régi foly. I: 141.). SZILÁGYI ISTVÁN azonban szintén 1592. évi kiadást említ (M. Akad. Értesítő 1847: VII: 324.).

1630. és az 1641. évi kiadás. Hadd bizonyítsa be ez állítást a következő összeállítás, a melyben a különböző kiadások legelső fogalomcsoportjának szavait vetem egybe.

I. csoport.

Debreczen, 1590. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-vngaricum.

Svstantiæ spirituales.

Spiritus — *Lólki allat,*
Deus — *Isten,*
Deitas — *Istenseg,*
Deus Pater — *Atya Isten,*
Deus Filius — *Fiu Isten,*
Deus Spiritus Sanctus — *Szent Lelek Isten,*
Angelus — *Angyal,*
Anima — *Lelek,*
Archangelus — *Archangyal,*
Sancta Trinitas — *Szent haromsag,*
Deus tutelarís — *Oltalmazó Isten,*
Numen — *Isteni akarat,*
Diabolus, Dæmon — *Órdóg.*

Debreczen, 1593. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-Vngaricum.

Svstantiæ Spirituales.

Spiritus — *Lólki allat,*
Deus — *Isten,*
Deitas — *Istenseg,*
Deus Pater — *Atya Isten,*
Deus Filius — *Fiu Isten,*
Deus Spiritus Sanctus — *Szent Lelek Isten*
Angelus — *Angyal,*
Anima — *Lelek,*
Archangelus — *Archangyal,*
Sancta Trinitas — *Szent haromsag,*
Deus tutelarís — *Oltalmazó Isten,*
Numen — *Isteni akarat,*
Diabolus, Dæmon — *Órdóg.*

II. csoport.

Debreczen 1597. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-Ungaricum. Nev Szamlalas vagy, Neues könyv Deakul s-Magyarul.

Caput II. Svstantiarvm spirituum nomina. Lelki allatoknak nevek.

Spiritus — *Lelek,*
Deus — *Isten,*
Deitas — *Istensegh,*
Deus Pater — *Atya Isten,*

Debreczen 1619. évi kiadás.
Dictionarium Latino-Ungaricum. Neues könyv, Deakul s-Magyarul.*)

Caput I. Svstantiarum spirituum Nomina. Lelki allatoknak nevek.

Spiritus — *Lelek,*
Deus — *Isten,*
Deitas — *Istenseg,*
Deus Pater — *Atya Isten,*

*) Az I. csoportbeli kiadásoktól való eltéréseket ritkított betűvel szedtem, ugyanígy a III. csoportnál is. Ez utóbbi csoportban a †-tel jelzett szavak nagyjában egyeznek a II. csoportbeliakkal.

Deus Filius — <i>Fiu Isten,</i>	Deus Filius — <i>Fiu Isten,</i>
Deus Spiritus Sanctus — <i>Szent Lelek Isten,</i>	Deus Spiritus Sanctus — <i>Szent Lelek Isten,</i>
Sancta Trinitas — <i>Szent haromsag,</i>	Sancta Trinitas — <i>Szent haromsag,</i>
Jesus, Redemptor — <i>Szabadito,</i>	Jesus, Redemptor — <i>Szabadito,</i>
Christus — <i>Meg kenettetet,</i>	Christus — <i>Meg kenettetet,</i>
Mediator — <i>Közben jaro,</i>	Mediator — <i>közben jaro,</i>
Deus tutelarıs — <i>Oltalmazó Isten,</i>	Deus tutelarıs — <i>Oltalmazó Isten,</i>
Numen — <i>Isten, Isteni akarát,</i>	Numen — <i>Isten, Isteni akarát,</i>
Angelus — <i>Angyal, követ,</i>	Angelus — <i>Angyal, követ,</i>
Angelus bonus — <i>Jo lelki követ,</i>	Archangelus — <i>Archangyal, Fő Angyal,</i>
Angelus malus, Diabolus, Dæmon, Satanus — <i>Gonosz lelki követ, Őrdög, Satan,</i>	Angelus bonus — <i>Jo lelki követ,</i>
Archangelus — <i>Archangyal, Fő Angyal,</i>	Angelus malus — <i>Gonosz lelki követ</i>
Anima — <i>Lelek,</i>	Diabolus, Dæmon, Satanus — <i>ördög, Satan,</i>
Anima vegetativa — <i>Nyersen tartó lelek,</i>	Anima — <i>Lelek,</i>
Anima sensitiva — <i>Erzékeny lelek,</i>	Anima vegetativa — <i>Nyersen tartó lelek,</i>
Anima rationalis, Mens — <i>Okos lelek.</i>	Anima sensitiva — <i>Erzékeny lelek,</i>
	Anima rationalis, Mens — <i>Okos lelek.</i>

III. csoport.

Sárvár, 1602. évi kiadás.	Bártfa 1630. évi kiadás.	Bécs 1629. és 1641. évi kiadás.
Svstantiæ spirituales.	Svstantiæ Spirituales.	Nomenclatura Rerum. Capvt primum. Svstantiæ Spirituales.
Spiritus — <i>Lelki allat,</i>	Spiritus — <i>Lelki allat,</i>	Spiritus — <i>Lelki állat,</i>
Deus — <i>Isten,</i>	Deus — <i>Isten,</i>	Deus — <i>Isten,</i>
Deitas — <i>Istenség,</i>	Deitas — <i>Istenség,</i>	Deitas — <i>Istenség,</i>
Deus Pater — <i>Atia Isten,</i>	Deus Pater — <i>Atya Isten,</i>	Deus Pater — <i>Atya Isten,</i>
Deus Filius — <i>Fiu Isten,</i>	Deus Filius — <i>Fiu Isten,</i>	Deus Filius — <i>Fiu Isten,</i>
Deus S. spiritus — <i>S. Lelek Isten,</i>	Deus Spiritus Sanctus — <i>Szent Lélek Isten,</i>	Deus spiritus S. — <i>S. Lélek Isten,</i>

S. Trinitas — <i>S. Háromság.</i>	Sancta Trinitas — <i>Szent Háromság,</i>	S. Trinitas vnus Deus — <i>S. Háromság, egy Isten,</i>
vnus Deus — egy Isten,	Vnus Deus — Egy Isten,	Deus — <i>S. Háromság, egy Isten,</i>
Angelus — <i>Angyal,</i>	Angelus — <i>Angyal,</i>	Angelus — <i>Angyal,</i>
Archangelus — <i>Archangyal,</i>	Archangelus — <i>Archangyal,</i>	Archangelus — <i>Archangyal,</i>
Anima — <i>Lelek,</i>	Anima — <i>Lélek,</i>	Anima — <i>Lélek,</i>
Deus omnipotens — <i>Mindenható Isten,</i>	Deus omnipotens — <i>Mindenható Isten,</i>	Deus omnipotens — <i>Mindenható Isten,</i>
Deus tutelarís — <i>Ol-talmazo Isten,</i>	Deus tutelarís — <i>Ol-talmazó Isten,</i>	Deus tutelarís — <i>Ol-talmazo Isten,</i>
Dominus Deus — <i>Vr Isten,</i>	Dominus Deus — <i>VR Isten,</i>	Dominus Deus — <i>Vr Isten,</i>
Numen — <i>Isteni akarat</i>	Numen — <i>Isteni akarat</i>	Numen — <i>Isteni akarat</i>
†Iesus Saluator — <i>Iduóztó,</i>	†Iesus, Saluator — <i>Idvóztó,</i>	†Iesus Saluator — <i>Iduóztó,</i>
†Christus — <i>Kenetet</i>	†Christus — <i>Kenetet,</i>	†Christus — <i>Keneter (sic, mindkettőben),</i>
†Redemptor — <i>Megvalto,</i>	†Redemptor — <i>Meg-váltó,</i>	†Redemptor — <i>Meg válto,</i>
Iudex — <i>Biro,</i>	Iudex — <i>Bíró,</i>	Iudex — <i>Biro,</i>
Diabolus — <i>ördög,</i>	Diabolus, Dæmonium — <i>ördög,</i>	Diabolus — <i>ördög,</i>
Dæmonium — <i>idem,</i>	Spiritus malignus — <i>Gonoz szellet,</i>	Dæmonium — <i>idem,</i>
Spiritus malignus — <i>Gonoz szellet,</i>	Inimicus — <i>Ellenség,</i>	Spiritus malignus — <i>Gonozlélek,</i>
Inimicus — <i>Ellenség,</i>	Aeterna Mors — <i>örök halál,</i>	Inimicus — <i>Ellenség,</i>
Aeterna Mors — <i>örök halál,</i>	Infernus — <i>Pokol.</i>	Aeterna Mors — <i>örök halál,</i>
Infernus — <i>Pokol.</i>		Infernus — <i>Pokol.</i>

E három csoportban feltüntetett összeállításból látható, milyen összefüggés van a különböző kiadások között. Az egyes kiadásbeli csoportokra következő megjegyzéseink vannak:

Az első csoportba tartozó 1593. évi kiadás nagyjában egyezik az 1590. évivel; csupán itt-ott van nagy ritkán a fogalomkörön belül olyan szó, a mely nincs meg az 1590. évi kiadásban (pl. 1593. kiadás 156. l.: farcimen *-hurka*, az 1590. éviben a 204. lapon nem fordul

elő). A fogalomkörök is ugyanazok, csupán a sorrendben van itt-ott eltérés (v. ö. pl. hogy a 88. «Ad granarivm pertinentia» csoport a 90. után, az «Ad pvtvnm pertinentia» után jön), s a mű végén van egy új fogalmi csoport, s ez a «silva priorom», a mely csoportban az állati hangokat megjelölő igék vannak közölve (Leonis proprium est rugire: *sini, ordítani* | elephantis: *barrire: bartzagni* | lupi: *vlulare: ordítani* | bouis: *boare: bõnbelni* | equi: *hinnire: nyeriteni* | suis, porci: *grunnire: nikorõgni* | ouim: *balare: bõgetni* | hirci: *mutire: mokõgni* | canis: *latrare: vvatni* | velpis: *gannire: nykoggni* | leporum: *vagire: vikogni* | murium: *mintrare: czinczoggni* | serpentis sibilare: *sõuõlteni* | ranarum: *coaxare: vartyagni* | apium: *bombilare zõngeni* | vespertilionis: *stridere: czincziõgni* | corui: *crocitare, cornicis: cornicari — kakogni* | pauonis — *pupillare: vauogatni* | ciconiæ: *glotorare vel crepitare: kelepõltni* | anserum: *strepere vel gratitare: gegõgni* | galli: *curcucurrere: kukurikoltni* | gallinæ: *gracillare: karalni* | tarturum: *columbarum: gemere: nyõgni* | bubonis: *bubare: bugatni* | noctuæ: *cucubare: huhogatni* | picarum: *garrire: cziõrgeni* | passeris: *pipire: cziripeltni* | hirundinis: *trusare: ficzirikoltni*).

Az 1593. évi kiadás különben ugyanazzal a címmel jelent meg. (Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Vngaricum per Clarissimum Virum D. Basilium Fabricium Szikszauianum, Debrecini. Excudebat Joannes Czaktornyaj Anno Domini 1593; 12° 178+3), mint az első kiadás.

A második csoportba tartozó kiadások az 1597. és az 1619. évben jelentek meg. Az 1597. évi kiadást A. SZILVÁS UJFALVI IMRE rendezte sajtó alá, s ennek lenyomata az 1619. évi. Ez a kiadás az eddigiektől a következőkben tér el: a) Az egész Nomenclatura «caput»-okra van felosztva, összesen 82-re; egy-egy «caput»-ba több fogalomcsoport van besorolva, pl. a «Caput XIV»-ben vannak az «Ad vineæ cvltvram pertinentia», az «Instrumenta vineatica» és a «Vitivm morbi» csoportok. b) A SZIKSZAI FABRICIUS-féle «Nomenclatura» valamennyi kiadásában a fogalmi csoportok címei latinul vannak közölve; az A. SZILVÁS UJFALVI által rendezett kiadásokban a fogalmi csoportok címei magyarul is megvannak nevezve, pl. az első fogalomcsoportnak valamennyi kiadásban «Substantiæ spirituales» a címe, ellenben A. SZILVÁS UJFALVI-nál «Substantiarum spiritualium Nomina. Lelki allatoknak nevek» a cím, tehát magyarul is van közölve. A mű végén a fogalmi csoportok indexe latinul és magyarul is megvan. c)

E kiadásokban a fogalmi csoportokban több szó van, mint az 1590-i vagy 1593. évi kiadásokban. A SZILVÁS UJFALVI kiadása tehát a fogalmi csoportokon belül bővített. Ez a bővítés különben már a mű címében is jelezve van (v. ö. «Nomenclatura Seu Dictionarium Latino-Ungaricum. Clarissimi viri Domini Basilii Fabricii Zikzovii. Editio prioribus limatior et auctior, cum Indice duplici, opera Emerici A. Uyfalvii. Debrecini, Typis Pauli Rhedæ Lipsensis. MDIHC.»*) *d)* A mi az A. SZILVÁS UJFALVI-féle kiadásoknak különös értéket kölcsönöz, az az előszó, a melyet a kiadó «clarissimo viro atque pietate et doctrina præstantissimo, illustris Scholæ Saros-Patakinæ Rectori, Demetrio Kraccovio Transzylvano, ejusque ingenuis et eximiæ expectationis alumnis»-ekhez intéz. Ez előszó, a mely 1597. július 9-én Debreczenben kelt, elmondja, hogy az Istenben megboldogult jóemlékezetű SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS 23 évvel az előszó írása előtt tanította a Nomenclaturát a sárospataki iskolában; a tudós szerző halála után 16 évvel PESTHY GÁSPÁR tanár ajánlatára nyomtatásban is megjelent a Nomenclatura.***) A munka nyomtatásban is, kéziratban is nagyon kapós volt. Sokan lemásolták maguknak, így a kiadó is 1587-ben, a mikor a sárospataki iskola növendéke volt. A maga másolatát aztán többekéivel összehasonlította, s így adta ki az 1597. évi kiadást.

«Ac antequam in publicum typis daretur, multi sua manu descripserunt inter quos ipse annis ab hinc decem in eadem schola Collaborator, aliquot exemplaribus inter sese diligenter collatis, idem feci, cujus me laboris hactenus minime pœnituit».

Hogy egyébiránt több másolat volt a SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jából, azt abból is gyaníthatjuk, bogy az első csoportba tartozó kiadások se teljesen egyenlők s hogy a harmadik csoportbeli kiadások alapkiadása is terjedelmesebb a második csoportbelieknél. Végül megemlítjük, hogy az előszó szerint a

*) Az 1619. évi kiadás megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 503. jelzet alatt. Az 1597. kiadás teljes és ép példánya csupán a kolozsvári ref. coll. könyvtárában van meg.

**) Ez adatok egyeznek MOLNÁR ALBERT fentebb közölt adataival; SZIKSZAI F. halála éve tehát 1574. Editio princeps 1590.

kiadó háláját akarta kifejezni e mű sajtó alá rendezésével azon iskola iránt, a melyben egykor tanult.*)

A harmadik csoportba tartoznak az 1602. évi Sárvárott megjelent kiadás, az 1630. évi bártfai, a szerző neve nélkül megjelent 1629. és 1641. bécsi kiadás. E kiadások közös sajátsága, hogy terjedelmesebbek valamennyi eddigi kiadásnál, de egymás közt mind a fogalomesoportok, mind pedig a fogalomkörökön belül a latin szavak számát tekintve teljesen egyformák. Magától értetődik, hogy a magyar nyelvi értelmezések valamennyi kiadásban egyeznek. E kiadásokból azonban sok szó, a mely megvan az A. SZILVÁS UJFALVI-féle vagy az első csoportbeli kiadásokban, hiányzik. E harmadik csoportbeli kiadások más másolatokra mennek vissza, mint a második és az első csoportbeliek. Egyenkint e kiadásokról ezt kell megjegyezni: Az 1602. évinek címe: «Nomenlatvra seu Dictionarivm Latino-Hvngaricvm. Per Clarissimvm Virum D. Basiliwm Fabricivm Szikszouianum conscriptum. Cvi n vnc denvo adieci mus idioma Germanicum, in vsum Puerorum. Sarvarini. Excudebat Joannes Manlius. Anno M. DC II.»*) — E kiadásban tehát a német nyelvi értelmezések is vannak; hogy ez értelmezések kitől valók, nem tudjuk. Csak annyit tartok valószínűnek, hogy a német értelmező erdélyi szász ember volt. A német szövegben ugyanis *Körös* — *Kreisch*, *Maros* — *Mörisch* mellett a Szamos *Thimesz*-nek van nevezve; már pedig a Szamos folyót csakis erdélyi szász források hívják *Timesz*-nek (v. ö. Korrespondenzbl. 2 : 89, 3 : 23, 4 : 54.). A kiadásról meg kell jegyezni, hogy benne, s ez által valamennyi harmadik csoportbeliben is, az abécze-rendben felsorolt szavak sorrendjét illetőleg több gond van fordítva a soros abécze rendre, mint az első kiadásokban. — Szorosan egyezik ez 1602. évi kiadással az 1630. évi bártfai, csakhogy ebben csupán latin ma-

*) FRANKL: «A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században» cz. műve 41. lapján mondja, hogy a M. Tud. Akad. kéziratgyűjteményében van egy «1597-ben UJFALVI IMRE által szerkesztett „Dictionarium latino-ungaricum. Neves könyv deákul-s magyarul” című mű, a mely azonban kéziratban maradt». Ez a kézirat az 1597. évi kiadásból készült XVII. századi másolat, s «M. Nyelvt. 16-rét 6. sz.» jelzet alatt őrzik a M. T. Akad. kéziratárában.

**) Megvan a budapesti egyetemi könyvtárban RMK. I. 45. jelzés alatt.

gyar értelmezések vannak. A kiadás czíme: «Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Hungaricum. Per Clarissimum Virum D. Basilium Fabricium Szikszovianum conscriptum. Nunc denuo edita, revisa, aucta et diligenter emendata in usum discentium. Barthæ. Typis et sumptibus Jacobi Klöz, Anno 1630.»*) Ez a kiadás tényleg javított, a mennyiben az első csoportbeli 1592. évi kiadást is figyelembe vette a sajtó alá rendező s innen az utolsó fogalomcsoportot, a «sylva priorum»-ot a kiadása végéhez csatolta.

Említettem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja még két kiadást ért, de ezeken nincs rajta a szerző neve. E kiadások a következők: 1. «Dictionarium quatuor linguarum: Latinæ, Hungaricæ, Bohemicæ et Germanicæ. Diligenter et accurate primum editum. Viennæ Austriæ, Apud Gregorium Gelbhaar Typographum Cæsareum. Anno MDCXXIX.» 2. «Dictionarium quatuor linguarum. Latinæ, Hungaricæ, Bohemicæ et Germanicæ. Diligenter et accurate secundum editum. Viennæ Avstriæ. Apud Gregorium Gelbhaar Typographum Cæsareum, Anno M. DC. XLI.»**) Hogy e négynyelvű kiadás SZIKSZAI FABRICIUS szójegyzéke, azt igen könnyű bebizonyítani; már a III. csoportbeli összeállításnál láttunk egy fogalomkört, a mely SZIKSZAI FABRICIUS művével egyezik; lássunk még egy csoportot pl. a «Nomina dignitatum ecclesiasticarum» czíműt:

Nomenclatura 1629. és 1641. Bécs.
253—257. l.

Papa *Papa*
Cardinalis — *Cardinál*
Patriarcha — *Patriarcha*
Pater purpuratus — *idem*,
Archiepiscopus — *Erszek*,
Metropolitanus — *idem*,
Episcopus, pontifex, Præsul, anti-
stes, Superintendens — *Püspek*,
Suffraganeus — *Szentelő püspek*,

Nomenclatura 1602.
87—88. l.

Papa — *Pápa*,
Cardinalis — *Cardinal*,
Patriarcha — *Patriarcha*,
Pater purpuratus — *idem*.
Archiepiscopus — *Ersék*,
Metropolitanus — *idem*,
Episcopus, pontifex, præsul, anti-
stes, Superintendens — *Püspek*,
Suffraganeus — *Szentelő püspek*,

*) Megvan az Erd. Múz. Egylet könyvtárában Kolozsvárt, Régi M. Könyvtár I. Hung. 59. szám alatt.

**) Mind a két szójegyzék megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 613. és RMK. 779. jelzet alatt.

Abbas, tis — *Apathur*,
 Præpositus — *Prepost*,
 Decanus — *Dekány*,
 Archidiaconus — *Fő Esperest*,
 Thesaurarius — *Kencz tarto*,
 Canonicus, lector — *Canonok*,
letzke oluaso,
 Canonicatus — *Isten igeiben iam-*
borul valo szolgalat,
 Sacerdotium — *Papság*,
 Sacerdos — *Isten igeien*

Pastor, parochus, Mi — *Pap*,
 Sacerdos mercenarius — *Fogadot*
Pap,
 Vicarius pastoris — *idem*,
 Cappellanus — *Kaplan*,
 Leuita — *Válastot pap*,
 Diaconus — *Ispitalyban lako pap*
 stb.

Abbas, tis — *Apathur*,
 Præpositus — *Prepost*,
 Decanus — *Dekany*,
 Archidiaconus — *Fő Esperest*,
 Thesaurarius — *Kencztarto*,
 Canonicus, lector — *Cananok*,
letzke oluaso,
 Canonicatus — *Isten igeiben iam-*
borul valo szolgalat,
 Sacerdotium — *Papsag*,
 Sacerdos — *Isten igeienek tiztan*
prædikaloia,
 Pastor, parochus, Minister — *Pap*,
 Sacerdos mercenarius — *Fogadot*
pap,
 Vicarius pastoris — *idem*,
 Capellanus — *Kaplan*,
 Leuita — *Valasztot pap*,
 Diaconus — *Ispitalyban lako pap*
 stb.

Ez összeállításból, a melyben a 1602. évi kiadásnak néhány értelmezés nélküli latin szava hiányzik, kétségtelenül kiderül, hogy az 1629. évi és az 1641. évi Bécsben megjelent «*Dictionarium*» SZIKSZAI FABRICIUS munkája; kiderül azonban az is, hogy e Bécsben megjelent «*Dictionarium*»-ok a harmadik csoportbeli SZIKSZAI FABRICIUS-féle *Nomenclaturá*-kkal egyeznek meg a legjobban. Az itt közölt összeállításból az is világos, hogy a bécsi kiadások hibái a SZIKSZAI FABRICIUS *Nomenclaturá*-jából megigazíthatók. Az összeállításban pl. érthetetlen az 1629. és 1641. évi kiadás e két adata:

Sacerdos — *Isten igeien*,
 Pastor, parochus. Mi — *Pap*,

ha azonban összehasonlítjuk SZIKSZAI FABRICIUSSzal, a hol ez áll: rögtön látjuk a kiadásbeli hibát.

Sacerdos — *Isten igeienek tiztan prædicaloia*,
 Pastor, parochus Minister — *Pap*,

SZIKSZAI FABRICIUS *Nomenclatura*-járól ezeket sikerült meg-

állapítanunk: SZIKSZAI FABRICIUS 1574. előtt készített egy fogalomkörök szerint csoportosított Nomenclaturá-t, a melyben felhasználta MURMELLIUS magyar értelmezéseit, de különben korának legjobb műveiből gyűjtötte össze a latin anyagot (a füvek latin neveit pl. FUCHSIUSBól is vette). Ezt a szójegyzéket sárospataki tanár korában tanította, s művét halála után is Sárospatakon és egyebütt tankönyvül használták. Életében és halála után 16 esztendőn keresztül SZIKSZAI FABRICIUS műve kéziratban volt elterjedve, a melyben részint maga, részint más tanárok olyan javításokat eszközöltek, hogy itt-ott egy-egy szót kéziratukba beiktattak, esetleg új fogalomkört besoroltak. Az ily kézről-kézre vándorolt kéziratok egyikéből a művet 1590-ben Debreczenben nyomtatva is kiadták, majd később 1593-ban, 1597-ben, 1602-ben, 1619-ben 1630-ban, E különböző kiadások egyike se egyezik teljesen a másikkal, mindazonáltal e kiadásokat három főcsoportra lehet osztani, s eszerint három főbb kéziraatra visszavezetni. Hogy a különböző kiadásokat kik rendezték sajtó alá, minden egyes esetben nem tudjuk megmondani. Az 1597. és 1619. évi kiadás sajtó alá rendezője A. SZILVÁS UJFALVI Imre debreczeni tanár volt. SZIKSZAI FABRICIUS műve korának egyik legjelesebb terméke, mert benne a mindennapi élethez szükséges szavak csaknem valamennyi csoportja össze van állítva. S az, hogy a műben igen nagy szókészlet van s hazai viszonyaink szükségletéből készült, kiváló értéket kölcsönöz e műnek nyelvtudományi tekintetben is, mert nincsen szótári művünk a XVI. századból, CALEPINUST is beleszámítva, a melyben olyan gazdag, hazai dolgainkat magyarul megnevező szókincset élénk tárna. S hogy nem csak itthon becsülték SZIKSZAI FABRICIUS művét, bizonyítja, hogy a mű cseh-német értelmezésekkel megbővítve 1629-ben, illetve 1641-ben Bécsben is megjelent.

Végül nagyhatással volt szótárirodalmunkra is e Nomenclatura. Határozottan kimutatható, hogy CALEPINUS magyarázója ismerte e művet kéziratban. De erről majd részletesebben CALEPINUS szótára alkalmával lesz szó. Későbbi szójegyzékek közül az 1629. nagyszebeni «Nomenclatvra»-n szintén kimutatható hatása. Mindezek alapján tehát állíthatjuk, hogy nem csak mint tankönyv, de mint szótári mű is SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja XVI. századi hasonló műveink legjelesebbike.

4. Említettem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-ja hatással volt az 1629-ben Nagyszébenben megjelent latin-német-magyar szójegyzékre. Ennek a szójegyzéknek következő czíme van: «Nomenclatura seu dictionarium Latino-Germanicum, ex varijs probatisque Autoribus collecta. Nunc de novo adiectum idioma Hungaricum, in usum discentium. Excusum Cibinij. Per Marcvm Pistorium; reparatae salutis: 1629.»

E szógyűjteménynek egyetlen példányát a M. N. Múzeum könyvtárában őrzik (RMK. 623. jegy alatt), de sajnos, ez a példány is csonka. Megvannak az A₁—I₂ közti levelek, de e levelek nincsenek helyesen olyan egymásutáni sorrendbe bekötve, a mint a szavak egymásra következnek. A csonka és hibás példányba valaki itt-ott több hiányzó szót beírt, de e beírások nem lehetnek régiiek. A mi pedig a nyomtatvány kiadását illeti, azt kell mondanunk, hogy a könyvnyomtató gondatlanul adta ki a magyar szavakat. Igen sok a sajtóhiba; a szójegyzékben egyszer *dezka*, *általalg*, *polgarmester*, *baratzk* stb. van nyomtatva, máskor meg *tezka*, *áldalag*, *bolgári*, *paratzk* stb. Az ilyen természetű sajtóhibák persze a mellett szólónának, hogy a magyar szavak értelmezője talán valami osztrák-bajor német volt, a mit azonban a Nomenclaturában levő német szókincs nem támogat. Gondatlanságból származó sajtóhibák ezek, a mint hogy ilyenek meglehetősen szép számmal vannak a műben (pl. *harmas*: *harmat* helyett, *horstat*: *hostat* helyett *Najos*: *Majos*-hurka helyett, *ürm*, *ürdm*: *üröm* helyett stb.). A sajtóhibákat különben legjobban bizonyítja az, hogy e művecske se német, se pedig magyar részében nem eredeti munka. A címlapon az áll, hogy «Nomenclatura . . . ex varijs probatisque Autoribus collecta. Nunc de novo adiectum idioma Hungaricum, in usum discentium». Ez állításból ki lehet olvasni, hogy a szóban levő Nomenclatvrá-nak 1629. évi kiadása csupán magyar részszel bővített kiadás, ellenben latin-német része «ex varijs probatisque Autoribus» összeszerkesztve, már előbb is, legalább egyszer megjelent. Arra, hogy az idézett Nomenclatura latin-német nyelven is megjelent volna 1629. előtt, semmi bizonyítékunk sincs, ilyenről a magyar bibliographiai irodalom semmit sem tud. Azt azonban könnyű bebizonyítani, hogy a nagyszébeni Nomenclatura főforrása mind a latin, mind a német, mind pedig a magyar

szavakat illetőleg SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája. Mivel azonban SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája különböző kiadásai közül csakis az általam harmadik főcsoportba sorozott kiadásokban van a magyar nyelv mellett a német nyelv is, magától értetődik, hogy ez 1629. évi nagyszzebeni kiadásnak csakis egy latin-magyar-német 1602. évi SZIKSZAI FABRICIUS-féle Nomenclatura a főforrása. A következő párhuzamos helyek mindenkit meggyőznek ez állítás igazságáról.

SZIKSZAI FABRICIUS: Nomenclatura, Sárvár 1602, latin-magyar-német értelmezéssel:

154. s köv. lap: Vestis — *Ruha* — *ein Kleid*,

Vestis lineae — *Len ruha* — *Leinin kleid*,

Vestis lanea — *Gyapjuból szőtt ruha* — *Wüllen kle* ;,

Vestis xyliana — *Gyapotból szőtt ruha* — *Baumwollen Kleid*. Vestis gossipina idem.

Vestis acupicta — *Iratos ruha* — *ein Gesticks klei* ;,

Vestis cymitalis — *Czómóllyet ruha* — *Atlasz klei* ;,

Ve: undulata — *Habos, czómóllyet* — *Schamlot k* ;,

Vestis serica — *Selyem ruha* — *Seyden kleid*. stb.

60. lap: Homo et partes humani corporis. tam exteriores quam interiores.

Homo, g. c. — *Ember* — *Mensch*, Humanus — *Emberseges* — *Menschlich / gütig*,

1629. évben Nagyszzebenben megjelent latin-német-magyar «Nomenclatura» (ezímlap szerint a magyar szavak először):

B. 4. lap: Vestis — *ein Kleid* — *Ruha*,

Vestis lineae — *Leinen kleid* — *Len ruha*,

Vestis lanea — *Wüllen kleid* — *Gyapjuból szőtt ruha*,

Vestis xyliana — *Baumwollen kl.**)

Vestis acupicta — *Gestickt kleid* — *Iratos ruha*,

Vestis cymitalis — *Atlasz kleid* — *Czómóllyet ruha*,

Vestis undulata — *Schamlot kleid* — *habo* (sic!), *czómóllyet*,

Vestis serica, holoserica, Bombicina — *Seyden kleid* — *Selyem ruha* stb.

A. 7. lap: Homo et partes humani corporis, tam exteriores, quam interiores.

Homo — *Mensch* — *Ember*, Humanus — *Menschlich / gütig* — *Emberseges*,

*) Az eredetiben a magyar értelmezés azért maradt el, mert nem fért el a sorban.

Inhumanus — <i>Embertelen</i> — <i>Vnmenschlich</i> — <i>vngöttig</i> ,	Inhumanus — <i>Vnmenschlich</i> — <i>vngöttig</i> — <i>embertelen</i> ,
Humanitas — <i>Emberseg</i> — <i>Güttigkeit</i> ,	Humanitas — <i>Güttigkeit</i> — <i>Emberseg</i> ,
Inhumanitas — <i>Embertelenség</i> — <i>Vnfreundlichkeit</i> ,	Inhumanitas — <i>Vnfreundlichkeit</i> — <i>embertelenség</i> ,
Homunculus — <i>Kis emberke</i> — <i>Menschlein</i> ,	Homuncio, homunculus — <i>Menschlein</i> — <i>kis emberke</i> ,
homulus et homuncio, idem,	
Homo omnium horarum — <i>Játékos ember</i> — <i>Der zum schimpf vnd schertz geschickt ist</i> ,	Homo omnium horarum — <i>Der zu Schimpf vnd Ernst geschickt ist</i> — <i>Játékos jeles ember</i> ,
Homo trium literarum — <i>Lopo</i> — <i>ein Dieb</i> stb.	Homo trium literarum — <i>Ein Dieb</i> — <i>Lopo</i> , stb.

111. lap: Morborum diuersorum et diuersis morbis affectiorum (sic!) appellationes.

Morbus — <i>Betegseg</i> , <i>nyaualya</i> — <i>ein Kranckheit</i> ,	Morbus — <i>Ein Kranckheit</i> — <i>Betegseg</i> , <i>nyaualya</i> ,
Albugo — <i>Szómón valo halyog</i> — <i>der Staar</i> ,	Albugo — <i>der Staar</i> — <i>Szómón valo halyogh</i> ,
Alopecia — <i>Haynak el koppadasa</i> — <i>ein hauptsucht / dauon das Haar ausfelt</i> ,	Alopecia — <i>ein Hauptsucht davon das Har auszfelt</i> — <i>Hainak el koppadasa</i> ,
Alphus, vitiligo — <i>Szeplő</i> — <i>ein Sprossel</i> ,	Alphus, vitiligo — <i>ein Sprossel</i> — <i>Szeplő</i> ,
Amphimerinon — <i>Mindennapi hidegleles</i> — <i>Tegliche Fieber</i> . stb.	Amphimerinon — <i>Das tägliche Fieber</i> — <i>Mindennapi hideglelés</i> , stb.

159. s köv. lap: Regionum, Terrarum, Gentium et Ciuitatum nomina.

Strigonium, ab Ister et garā, <i>Eztergam</i> — <i>Grann</i> ,	Strigonium, ab Ister et Garam — <i>Grann</i> — <i>Esztergam</i> ,
Sopronium — <i>Sopron</i> — <i>Edenburg</i> ,	Sopronium — <i>Edenburg</i> — <i>Soprony</i> ,
Tyrnauiā — <i>Naj Szombat</i> — <i>Tyrnaw</i> ,	Tyrnavia — <i>Tyrnaw</i> — <i>Nagy Szombat</i> ,
Tyropolis — <i>Kesmark</i> — <i>Keszmark</i> ,	Tyropolis, Cæsareopolis — <i>Kesmarck</i> — <i>Késmark</i> ,

Varadinum — <i>Varad</i> — <i>Grosz-</i> <i>wardein</i> ,	Varadinum — <i>Grosz Wardein</i> — <i>Várad</i> ,
Venetiae — <i>Velentze</i> — <i>Venedig</i> ,	Venetiae — <i>Venedig</i> — <i>Velentze</i> , ¹⁾
Visegrad — <i>Misegrad</i> — <i>Wisegrad</i> ,	Visegradum — <i>Wisegrad</i> — <i>Mise-</i> <i>grad</i> ,
Varna — <i>Varna</i> — <i>Warna</i> .	Varna — <i>Warna</i> — <i>Varna</i> .

E néhány párhuzamos hely mindenkit meggyőzhetett arról, hogy az 1629. Nagyszébenben megjelent Nomenclatvrá-nak főforrása SZIKSZAI FABRICIUS három nyelven megjelent Nomenclaturája. Következik ez nemcsak azon olyan közös sajtóhibákból, a milyen, hogy SZIKSZAI FABRICIUS valamennyi kiadása *Visegradot* magyarul *Misegrádnak* hívja,²⁾ hanem abból is, hogy nagyjában ez 1629. évi nagyszébeni Nomenclaturában ugyanazok a fogalomcsoportok vannak mint SZIKSZAI FABRICIUSnál. Még sem mertem e kiadást SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája egyszerű újabb kiadásaként tárgyalni, nem pedig azért, mert tény, hogy egyrészt olyan fogalomcsoportok is vannak az 1629. évi nagyszébeniben, a milyenek SZIKSZAI FABRICIUS egyik kiadásában sincsenek, másrészt az egyes fogalomcsoportokban levő szavak száma is itt-ott kevesebb vagy sorrendileg másképp van felsorolva, mint SZIKSZAI FABRICIUSnál. Hogy különbben a legtöbb fogalomcsoport még címében is meg-egyeznek SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája fogalomcsoportjainak címeivel, hadd álljanak itt az 1629. évi nagyszébeni Nomenclatura fogalomcsoportjai, a mint az eredetiben egymásra következnek:

1. De Deo, caelo et temporibus, 2. De aquis et terris, 3. †Regionvm, gentivm, terrarvm, civitatvm nomina,³⁾ 4. †Homo et partes hvmani corporis, tam exteriores quam interiores, 5. Verba naturalium affectionum, 6. †De vestibvs, 7. †De domo, 8. †Colorvm appellatio-

¹⁾ Ez a helynév az A. 6. lapon van.

²⁾ Szerintem a *Misegrad* alak, a mely SZIKSZAI FABRICIUS minden kiadásában így van, sajtóhiba *Wisegrad* helyett. HELTAI krónikájában *Visegrád* és *Misegrad* váltakozik, s ugyanígy VERBŐCZINÉL (v. ö. MÁTYÁS FLÓBIÁN kézirati nyelvt. szótárát, de CSÁNKI, Magyarország. tört. földr. I. 4, 11. l. egyetlen *m*-es alakot sem közöl).

³⁾ Azok a fogalomcsoportok, a melyek a magyar-német értelmezésekben és a latin szavak felsorolása rendjére SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jával egyeznek, †-tel vannak megjelölve.

nes, 9. De vrbe, 10. De hypocavsto, et rebvs ad mensam pertinentibus, 11. †Culinaria, seu ad coquinam pertinentia, 12. †De penore et cibus, 13. †De cella et potv (= Sz.-F.-nál: «Vinorum genera» csoporttal), 14. De fructibus, bellariis et aromatis, 15. †De cvbicvlo, 16. †De balneo, 17. †De stabvlo, 18. De supellectili, domestica vasis et instrumentis, 19. De svpellectili praecipve rusticorum, 20. De lanifacio, 21. De pverperio, 22. †De bibliotheca, 23. †De rebvs bellicis, 24. †De officiis politicis, 25. †De opificibus, avt artificibus, 26. †Dignitatum secularium, 27. †De ecclesia et rebvs Ecclesiasticis, 28. †Nomina dignitatum Ecclesiasticarum, 29. †De cognatione, 30. †Morborvm diversorum, et diversis morbis affectorum appellationes, 31. †Ad valetudinem pertinentia, 32. De rvre et frvgibus, 33. †De arboribus, praesertim de Vite, 34. †De herbis et floribus, 35. †Animalivm terrestrivm apellationes, 36. †Apellationes volvervm, 37. †Piscivm apellationes, 38. †Metalorum nomina, 39. †Artivm et notitiarvm intellectus vocabula, 40. †Virtvtvm et vitiorvm conivctae apellationes, 41. †Apellationes affectuum simplicium et mixtorum, 42. †Sonorum apellationes, 43. †Temporis, et partivm ejus significationes, 44. De nvmeris, 45. Quaedam breves ac simplices, alios compellendi formulae (hogy volt-e több csoport is, nem tudhatni, mert az egyetlen ismert példány csonka, s ebben ez az utolsó csoport).

Csak annyit akarok még megjegyezni, hogy nyelvészeti tekintetben ez az 1629. évi nagyszebeni kiadás figyelemreméltóbb, mint SZIKSZAI FABRICIUS 1629. évi, és 1641. évi bécsi latin-magyar-cesh-német kiadása.*) Míg a bécsi kiadások szóról szóra való lenyomatok, addig az 1629. nagyszebeni több hasonló szójegyzékből szerkesztett mű, a mely szójegyzékek közt azonban SZIKSZAI FABRICIUS 1602. évi latin-magyar-német Nomenclaturája a legfontosabb forrás. Mivel az 1629. évi nagyszebeni Nomenclatura szerkesztett mű, gyakran van az is, hogy SZIKSZAI F. Nomenclaturájának két, esetleg három fogalomcsoportja egybe van szerkesztve, s az értelmezések itt-ott javítva v. ö. pl.

Szikszai 1602. évi Nomenclatura:	1629. évi nagyszebeni Nomencl.:
91. lap: Cæsar — Czaszar —	D. 6. lap: Cæsar — Keiser —
Keyser,	Császár,

*) A NySz.-ban az 1629. nagyszebeni, valamint az 1641. évi bécsi Nomenclatura tévesen van felsorolva (v. ö. NySz. I. XXIX. lap); ép olyan téves az is, hogy SZIKSZAI F. műve azonos PESTHY Nomenclatura-jával.

Imperator — <i>Feyedelem</i> — <i>Keyser</i> ,	Imperator — <i>Keiser</i> — Parancsoló <i>Feyedelem</i> ,
Rex — <i>Kiraly</i> — <i>König</i> ,	
Augusta — <i>Czaszarne asszony</i> — <i>Keyserin</i> ,	hiányzik,
Imperatrix — <i>Kiralne asszony</i> — <i>Königin</i> ,	Imperatrix — <i>Keyserin</i> — <i>Czaszarne asszony</i> ,
Regina idem.	Regina — <i>Königin</i> — <i>Királyne asszony</i> ,
Dux — <i>Hadnagy</i> — <i>Hauptmann</i> ,	Dux — <i>Hertzog</i> — <i>Hertzegh</i>
Archidux — <i>Nagy hertzeg</i> — <i>Hertzog</i> ,	Archidux — <i>Ertzhertzog</i> — <i>Nagy hertzeg</i> ,
Magnus dux, idem,	hiányzik,
Princeps — <i>Nagy vvr</i> — <i>ein Fürst</i> ,	Princeps — <i>Fürst</i> — <i>Feiedelem</i> ,
Prorex — <i>Kiraly kepe</i> — <i>Feldt obrister</i> stb.	Prorex — <i>Feldobrister</i> — <i>Királykép</i> stb.

Ilyen és hasonló természetű javítások, változtatások miatt kellett az 1629. évi nagyszombati Nomenclaturát külön tárgyalnunk, s azt mondanunk róla, hogy főforrása ugyan SZIKSZAI FABRICIUS, de nem szolgálai utánnymás a kiadás.

5. A fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékeket a XVII. század közepe táján iskoláinkból COMENIUS AMOS JÁNOS művei szorítják ki. COMENIUS művei is fogalomkörök szerint csoportosítva adják elő a latin szókincset, csak hogy a fogalomkörön belül a latin szavak összefüggő szövegben elbeszélés (v. ö. «*Janna linguae latinae reserata aurea*» és «*Eruditiones scholasticae pars prima: Vestibulum*» című műveit) vagy párbeszéd alakjában (v. ö. *Orbis sensualium pictus trilinguis*) cz. művét) képekkel díszítve, tehát szemléltetve vannak felsorolva. E művekhez aztán ábécze-rendbe szedett latin, illetve latin-magyar indexek vannak, a melyekről részletesebben ez alphabetikus szótárak csoportjánál fogunk szólalni.

COMENIUS művei tehát kiszorították iskoláinkból a nomenclaturákat. Ezentúl a fogalomkörök szerint csoportosított latin-magyar szójegyzékek csak mint függelékek jelennek meg az ábéczés könyvekben. Az 1711. előtti időből öt ábéczés könyvről van tudomásunk: ezek:

a) 1630-ból való «*Abecedarium Latino-Hungaricum. Seu Elementa linguae Latinae et, Ungaricae. Papae 1630*»; a mű-

vecske egyetlen csonka példánya a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 636. jelzet alatt. Mivel csupán az A. és B. ív van meg a műből, nem tudjuk, hogy a C. íven mi állhatott. Abból azonban, hogy a B. íven az őrjel (custos) J a n u a, gyanítjuk, hogy a J a n u a latin-magyar szógyűjteményre vonatkozó kifejezés; az Abecedarium ismertetését l. M. Könyvszemle 1881. 225. l.;

β) 1681-ből való Abc-könyv, SZABÓ KÁROLY, Régi magyar könyvtár I. 1254. szám; e műből példányt nem láttam, bővebbet nem szólhatok róla;

γ) 1694-ből való «Abecedarium Latino-Hungaricum pro Pueris. Leutschoviae. Typis Samuelis Brewer, Anno MDCXCIV.» E művecske megvan a M. T. Akadémia könyvtárában RMIr. O. 155 jelzet alatt. Protestáns gyermekek számára készült Abc-könyv (v. ö. SZABÓ K. Régi magyar könyvtár I. 1457. szám alatt), a melyben a betűkön és néhány legszükségesebb hittani ismereten kívül (Miatyánk, Hiszekegy, Tízparancsolat, Reggeli, Estvéli könyörgés, Antaláldás, Étél után való hálaadás, Tanulás előtt és után való könyörgés) fogalomkörök szerint csoportosított latin-magyar szavak vannak. E fogalomkörök a következők: 1. De Deo et rebus caelestibus, 2. De homine et ejus partibus, 3. De mensa, 4. De schola, 5. De tempore, 6. De vestibus, 7. De domo, 8. De culina, 9. De cognatione, 10. De rure, 11. De hypocausto, 12. De numeris;

δ) 1695-ből való Abc-könyv (v. ö. SZABÓ K. Régi magyar könyvtár I. 1473. szám);

ε) 1697-ből való «Libellus Alphabeticus. Cui praeter Rudimenta quaedam fidei Chirstianae, et aliquot Praeces, adjecta est brevis N o m e n c l a t u r a Latino-Hungarica, Leutschoviae. Typis Samuelis Brewer. 1697». Ezt a könyvecsket sem láthattam, de a SZABÓ KÁROLYNÁL (Régi magyar könyvtár I. 1509. szám alatt) közölt cím is mondja, hogy olyan szójegyzék van a műben, a milyen a γ) alatt leírt Abc.-könyvben. Hogy azonban ilyen abc-könyvekben sokáig szokásban volt függelékben a legszükségesebb latin szavakat fogalmi csoportok szerint összegyűjtve felsorolni, arra példa az 1780-ban Sopronban megjelent vend nyelvű «Szlovenszki silabikár», a melyben szintén vannak latin-szlovén nyelvi fogalmi csoportok.

6. A mit eddig a fogalomkörök szerint csoportosított szó-

jegyzékek fokozatos eltűnéséről mondtam, annak látszólag ellene mond az, hogy 1684-ben Lőcsén és 1709-ben Nagyszébenben megjelentek Nomenclaturák. A lőcsei latin-német, s czíme: «Nomenclatura rerum domesticarum. Jam denuò multis in locis aucta emendata et à pristina mendis purgata. Leutschoviae, Typis Samuelis Breweri. 1684», míg a nagyszebeni latin-német-magyar, s következő a czíme: «Vocabularium Trilingve, Pro Usu Scholæ Cibiniensis recusum. Cibinii, Typis Reichardianis. Per Michaelém Heltzdörffer, 1709.»*) Az ellenmondás azonban csak látszólagos, mert az 1709. évi «Vocabularium» címlapja világosan mondja, hogy e szójegyzék «pro usu scholæ Cibiniensis» jelent meg, míg a lőcsei csakis latin-német, tehát úgyis német iskolák részére való volt. Nincs adat tehát arra, hogy e szójegyzékeket magyar iskolában használták volna, mert a mi iskoláinkban a XVIII. században, a mint azt az ábécze-rendbe szedett szótáraknál fogjuk látni, a latin nyelvet már másképp, nem fogalmi csoportok alapján tanították. Mindazonáltal a «Vocabularium trilingve»-t is ismertetnünk kell s el kell mondanunk, mi a tartalma, milyen benne a magyar nyelvi rész.

A szójegyzék tartalma a következő: Az A₁a lapon a következő vers van közölve:

Cibinii gratis peramoeni ut floribus horti
 Forma oculos, sensum nati odore Juant:
 Plurima multarum liber hic ita nomina rerum
 Menti, animo memori, suppeditare cupit.
 Additus est ordo, qui res commonstrat et ornat
 Ordine qui discis, pergito multa scies.
 Utilitas iugens est noscere nomina rerum,
 Nomen enim signat, vimque notamque rei.
 At studijs igitur cum res et verba petamus
 Tu puer, hinc rerum nomina disce libens.
 Nam triplici lingua nostra hæc tibi Janua tradit,
 Noscere dum pueros, verbaque resque docet.

*) A lőcsei 1684. évi latin-német megvan a kir. Természettudományi társulat könyvtárában, míg ellenben az 1709. évi nagyszebeni latin-magyar-német «Vocabularium» a budapesti könyvtárakban nincs meg; úgy látszik, ezért nem dolgozták fel a NySz.-ba. Én az Erdélyi Múzeum-Egyelet példányát (Régi Magyar Könyvtár I. Hung. 295. szám alatt) használtam.

E versből az tűnik ki, hogy e mű «Vocabularium» czímen kívül önmagát «Janua»-nak is nevezi; ugyanezt látjuk COMENIUS-nál (v. ö. *Janua linguarum*), ERDŐBÉNYEINÉL (v. ö. *Janua linguarum bilinguis*), és PESTHY GÁBORNÁL (*Nomenclaturá*-ja előszavában a művet «Janua»-nak is nevezi). Ebből a találkozásból persze nem következik, mintha e mű az itt említett írók valamelyikéből volna kiírva, vagy ennek hatása alatt keletkezett volna.

Az A₁b lapon közölve van STURMIUS JÁNOS neves XVI. századi német pädagogus egy levelének a *Nomenclaturákra* vonatkozó részlete (e részletet alább közölve); az A_{2, 3, 4} leveleken a következő versebe szedett dolgok vannak:

1. *Nomina signorum caelestium* (versekben), 2. *Versus de Aequinoctijs et Solsticijs*, 3. *De Canicula* (vers), 4. *De qualitatibus partium anni* (vers), 5. *Versus de diebus Mensium*, 6. *Versus de Cal: Nonis et Idibus*, 7. *De festis immobilibus* (vers), 8. *De festis mobilibus* (vers), 9. *Ordo librorum Veteris Testamenti* (vers), 10. *Ordo evangeliorum Dominicalium* (vers), 11. *Ordo epistolarum Dominicalium* (vers), 12. *Oratio matutina*, 13. *Oratio vespertina*.

Ezután 69 számozott + 1 lapon a latin-német-magyar fogalomesoportok, 1 lapon index és végül 1 lapon az egyszer egy. A fogalmi csoportok a következők:

1. *De Deo et temporibus*, 2. *De Homine. Vom Menschen.**) Az Emberről. 3. *Interiora membra Hominis.* Az Embernek belső tagjai. 4. *Quaedam ætatis vocabula.* Némelly élet idejének nevei. 5. *Corporis Affectiones et vitia.* A' Testnek minémüségei és fogyatkozási. 6. *De Aquis et Piscibus.* A' vizekről és a' Halakról. 7. *De Terra.* A' Földről. 8. *De Rebus in Urbe.* A' Várasi dolgokról. 9. *In Domo.* A' Házban. 10. *In Hypocausto.* A' Hászban. 11. *In Mensa.* Az Asztalon. 12. *In Cubiculo.* Az Ágyasházban. 13. *In Culina.* A' Konyhán. 14. *In Cella.* A' Pinczében. 15. *In Schola.* Az Iskolában. 16. *In Templo.* A' Templomban. 17. *In Balneo.* A' Ferdőben. 18. *In Aequili.* Az Istállóban. 19. *In Villa.* A' Majorban. 20. *Aves Domesticæ.* A' Házi madarak. 21. *In Horto.* A' Kertben. 22. *Herbæ Hortenses.* Kerti füvek. 23. *Herbæ Campestræ et Sylvestres.* Mezei és Erdei Füvek. 24. *In Vineâ.* A' Szőlőben. 25. *Opera in vinearum cultura.* 26. *In Sylva.* Az Erdőben. 27. *De Avibus Sylvestribus.* Az Erdei Madarakral. 28. *Nomina Quorundam*

*) A hol a német czím hiányzik, ott a könyvben sines német czím.

đignitatum functionum, et opificiorum. Némelly Méltóságoknak Tisztéknek és mesterségeknek nevek. 29. Circa Metalla. A' Bányásznak körül. 30. Circa Ligna. A' Fák körül. 31. Circa Vestitum. Az Öltözet körül. 32. Circa obsoni. 33. Circa Varia Utensilia. Házi Eszközök. 34. Circa Artes. A' Mesterségek körül. 35. Circa Musica. A' Musikálás körül. 36. Infamia. Gyalazatos hevek. 37. Cognationis Afinitatisque Vocabula. Atyafiságnak és Rokonságnak neve. 38. Habitudinum Corporis Nomina. A' Testnek alapottyának nevei. 39. Külön fejezetczím nélkül: Sorszámnevek.

Hogy a «Vocabularium Trilingve»-nek ki a szerzője, azt nem tudjuk; valószínűnek tartom azonban, hogy a magyar rész értelmezője erdélyi ember volt, a ki jól ismerte SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-ját, valamint COMENIUS műveinek különféle magyar kiadásait. Erre a következő bizonyítékokat hozhatjuk fel:

a) A «Vocabularium Trilingve» A₁b lapján STURMIUS egy leveléből a következő részlet van közölve:

«Johannes Sturmius. Diligenter faciendum est, ut pueri copiam sibi atque facultatem vocabulorum comparent: rerum earum omnium, quæ in quotidiano versantur usu: quæ sensibus hominum sunt explicatæ. Nihil videatur in corpore hominis: nihil in pecudibus: nihil sit in culina, in cella vinaria, in cella frumentaria: ad cenam quotidianam nihil adferatur: nihil in hortis conspiciatur herbarum, fruticum, arborum; nihil in scholis sit usurpatum: nihil in Bibliotheca: nihil in templis frequentatum: nihil in Cælo sensus quotidie hominum moveat: quod pueri, quoad ejus fieri poterit, non queant latino nominare nomine.»

Ezek az általában a szójegyzékekre vonatkozó szavak közölve vannak SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatrá-jának UJFAIVY-féle 1597. és 1619. évi kiadásában is, ezzel a czímmel: «Joannes Sturmius in epistola ad Henricum Schirnerum nonę curię Prepositum».

b) «Vocabularium Trilingve»-ben van néhány magyar szó, a mely hasonló latin értelmezéssel eddigi tudomásunk szerint SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-iban, illetve innen átvéve COMENIUS művei magyarázóinál fordul elő. Ilyenek «*palika-narrenkolben-typha*» (13. l.) «*semling-lachs-esox*» (13. l.), «*hajdéná-heidelberg-panicum*» (20. l.), «*palaczka — wantze — cimex*» (23. l.) stb. Az ilyen egyezések természetesen csak valószínűséggel bírnak a bizonyításnál.

c) Azra, hogy szógyűjteményünket erdélyi születésű magyar ember látta el a magyar értelmezésekkel, felhozunk néhány olyan szót, a melyek a MTsz. szerint Erdélyben vagy pedig főleg Erdélyben s a vele határos megyékben járatosak. Ime egynéhány ilyen szó: 1. Vervecina-Schöpsen fleisch-*Berbéts* hús, Vervex-Hammel-*Berbéts* (21. és 34. l.), 2. Mergus-Taucher-*Buár* (13. l.), 3. Pustula-Bletterlein-*Kisfokadék* (8. l.), 4. Gleba-Ein klumpen Erde-*Görényföld* (36. l.), 5. Strobilscei-krapffen-Sirban rántot *klödör* (21. l.), 6. Insile-Schämel am Weber-Stuel-*Kompostorok* (57. l.), 7. Taberna-Wirtzhausz-*Kortsoma* sátor (15. l.), Oenopola-Wein-scheinek-*Kortsomáros* (28. l.), 8. Juglaus-Welschnuszbaum-*Oloszdio* (37. l., de 38. l.: *olaszdió*), 6. Verticilus-Wirbel-*Perezslén* (58. l.), 10. Ternarius, Triens-Dreyer-*Poltura* (61. l.), 11. Esox-Lachs-*Semling* (13. l.) 12. Dies Mercurii-Mitwoch-*Szereda* (3. l.), 13. Orbis vitreus-Glaszscheiben-Uveg *tágygér* (18. l.) 14. Folliculus, Acer, Siliqua-Schotten-*Utsu* (37. l.) stb. A magyar értelmező erdélyi nyelv-járása mellett szól az is, hogy sok szóban hosszú magánhangzót találunk, a hol a legtöbb nyelvjárás rövidet ejt; ilyenek; *bóldog*, *bólt*, *dészka*, *földozo* varga, *hiúz*, *hóld*, *hólt*, *oldal*, *ór* (= orr), *rós* (= rozs), *riha*, *szér* (= szer), *téj*, *tizennyólez*, *tór* (= tor) stb.

E néhány példával valószínűvé akartam tenni, hogy a «Vocabularium trilingve» magyar értelmezője erdélyi magyar ember volt, a ki azonban jól ismerte a régebbi szójegyzékeket is. Nem e régibb magyar szójegyzékek alapján dolgozott, mert az ő feladata, úgy látszik, csak az volt, hogy kész latin-német nomenclaturát magyarul értelmezzon. Műve azonban érdemes munka, a mely kis terjedelme mellett is nyelvjárasi becsénél fogva megérdemli, hogy vele tüzetesebben is foglalkozzunk.

MELICH JÁNOS.